

CRUCIULIȚELE-ENCOLPION CU IMAGINEA INDIVIDUALĂ A PRINCIPILOR MARTIRI BORIS ȘI GLEB ȘI UNELE PROBLEME PRIVIND CANONIZAREA LOR

DE

VICTOR SPINEI

Keywords: *Saints Martyrs Boris and Gleb; Russian and Byzantine pectoral crosses; Russian medieval history; Boris and Gleb canonization; Kievan Rus'; Russian church.*

În secolele XI–XII și în primele decenii ale veacului următor, Rusia Kieveană cunoaște o remarcabilă dezvoltare culturală, repercutată și în domeniul meșteșugurilor legate de realizarea obiectelor de cult. Între aceste piese, un loc distinct l-au ocupat cruciulițele pectorale din metal, atât simple, cât și duble, de tip relicviar. Principalul centru de producere a cruciulițelor a fost Kievul, dar, pe măsura dezvoltării altor reședințe cneziale și a divizării Rusiei, ele au început să fie lucrate în ateliere diseminate în diverse așezări cu caracter urban.

Înainte ca aceste cruciulițe din metal să devină obiectul interesului meșteșugarilor din Rusia, astfel de piese de cult aveau, de multă vreme, o largă proliferare în cuprinsul Imperiului bizantin, îndeosebi după mijlocul secolului al IX-lea, când se încheie perioada iconoclastă. La sfârșitul mileniului I și în primele veacuri ale celui următor, ele au fost răspândite și în alte regiuni unde se găseau comunități creștine, în principal în acelea care polarizau, din punct de vedere confesional, spre Constantinopol.

Un număr destul de mare de asemenea piese au circulat și în Rusia Kieveană, ele constituind prototipuri pentru modelele realizate ulterior în lumea slavă răsăriteană. De altfel, influența bizantină și-a pus pregnant amprenta asupra întregii culturi și arte vechi-rusești, fapt cu totul firesc, dacă se are în vedere obârșia creștinismului din Rusia și obediența sa confesională în raport cu Bizanțul. O anumită perioadă, originile bizantine au fost imitate îndeaproape, astfel că, în multe cazuri, este greu de diferențiat cruciulițele realizate în Imperiu de acelea produse în teritoriile rusești, nefiind exclusă chiar prezența efectivă a meșteșugarilor greci în unele centre din estul Europei. Spre sfârșitul secolului al XI-lea și, mai ales, în veacul următor, se ajunge la structurarea unor tipuri de piese de cult cu trăsături specifice, care se diferențiază prin anumite detalii de exemplarele puse în circulație de atelierele din Bizanț¹.

¹ B. A. Rybakow, *Die angewandte Kunst der Kiewer Rus im 9. bis 11. Jahrhundert und der südrussischen Fürstentümer im 12. bis 13. Jahrhundert*, în *Geschichte der russischen Kunst*, I, red. I. E. Grabar, W. N. Lasarew, W. S. Kemenow, trad. K. Küppers, Dresda, 1957, p. 176–184; G. F. Korzukhina, *О памятниках “корсунского дела” на Руси (По материалам медного литья)*, în *Византийский временник*, XIV, 1958, p. 129–137; S. V. Gnutova, *Медная мелкая пластика Древней Руси (Типология и бытование)*, în *Русское медное литье*, 1, ed. S. V. Gnutova, Moscova, 1993, p. 7–13; M. Wołoszyn, *Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce od X do połowy XIII wieku (wybrane przykłady)*, în *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich*, Gniezno, 2001, p. 30–37, 40; G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.*, Sankt-Peterburg, 2003; M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie / Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw*, Varşovia, 2006, *passim*; A. A. Peskova, *Древнерусские энколпионы XI–XIII*

Fisurarea unității politice a statului kievean, prin dezmembrarea mai multor cnezate, nu a fost de natură să estompeze efervescenta vieții culturale și economice din Rusia, iar meșteșugurile legate de realizarea obiectelor de cult au fost în măsură să-și sporească și să-și diversifice produsele. De-abia marea invazie mongolă din 1237–1240 și ingerințele datorate impunerii dominației apăsătoare a Hoardei de Aur au dat o lovitură deconcertantă tuturor ramurilor economice, repercutată inclusiv în domeniul producerii cruciulițelor, care suportă temporar un recul, atât din punct de vedere cantitativ cât și calitativ.

Între obiectele cu caracter ritual, produse în perioada premongolă în cnezatele vechi-rusești, având o iconografie ancorată în realitățile locale, se numără și acelea cu imaginea sfinților Boris și Gleb. Popularitatea cultului celor doi principii martiri explică diversitatea pieselor de cult pe care sunt figurate imagini cu chipul lor. În acest cadru nu intenționăm să ne referim la totalitatea portretizărilor medievale ale celor doi iluștri prinți sanctificați, propunându-ne să avem în vedere doar cruciulițele encolpion cu imaginea lor individuală, care, de altfel, sunt, după cât se pare, cele mai vechi și, totodată, cele mai răspândite.

Potrivit evaluărilor făcute de M. Kh. Aleshkovskii, inserate într-un studiu apărut în anul 1972, s-ar fi identificat 104 de encolpioane cu chipurile lui Boris și Gleb, majoritatea păstrate în muzee din Moscova, Leningrad și Kiev². Într-un volum tipărit în 1981, Maria Vladimirovna Sedova confirmă prezența prioritară a pieselor în discuție în așezămintele muzeale din metropolele menționate, dar ignoră cifrele stabilite cu circa un deceniu înaintea sa, pretinzând că în Rusia ar fi existat „peste 40 de astfel de encolpioane”³. Din păcate, nu suntem în măsură să motivăm concludent decalajele respectivelor estimări numerice, căci, atunci când am avut ocazia de a lucra în muzeele din cele trei mari orașe, cu peste două decenii în urmă, nu a intrat în preocupările noastre investigarea cruciulițelor cu chipul sfinților Boris și Gleb. Am putea doar presupune, fie că evaluările respective nu au fost întreprinse la fel de riguros, fie că primul autor a luat, eventual, în calcul și encolpioanele cu imaginea alăturată a celor doi și alte categorii de piese ignorate de M. V. Sedova.

În cadrul unei ample lucrări, ce și-a propus înregistrarea tuturor cruciulițelor encolpion vechi-rusești, inițiată de Gali Fedorovna Korzukhina (1906–1974), care a studiat peste 400 astfel de piese, și completată de Anna A. Peskova, au fost catalogate 116 cruciulițe pectorale cu figurarea individuală a sfinților Boris și Gleb. Dintre acestea din urmă, 66 erau în totalitate cu imaginile redată în relief, în vreme ce 50 aveau numai imaginea centrală în relief, cele laterale fiind încrustate. Aceste 116 piese făceau parte din lotul global de cruciulițe encolpion colacionat de Anna A. Peskova în muzeele centrale de la Moscova, Leningrad / Sankt Peterburg și Kiev și din peste alte 50 de muzee zonale din fostele teritorii ale Uniunii Sovietice, lot care depășea cifra de 1.600 de piese, reunite într-o consistentă monografie, publicată în anul 2003⁴. Repertorierea amănunțită a tuturor vestigiilor arheologice recuperate, încadrarea tipologică și cronologică riguroasă, considerațiile docte privind interpretarea lor, la care se adaugă un vast și edificator material ilustrativ de bună calitate, conferă monografiei în discuție statutul de lucrare fundamentală pentru studiul obiectelor de cult pectorale realizate în Rusia Kieveană.

În ceea ce ne privește, pe baza consultării literaturii de specialitate și a altor investigații, am reușit să identificăm un număr de 152 cruciulițe relicviar cu imaginea individuală a Sfântului Boris și a Sfântului Gleb, diseminate în estul și sud-estul Europei. Nu am luat în considerare, în cuantificarea întreprinsă, mențiunile lapidare despre encolpioane neînsoțite de reproduceri fotografice, pentru că, pe lângă piesele cu figurarea individuală a sfinților Boris și Gleb, există și relicviare cu reprezentarea alăturată a principilor martirizați, a căror investigare nu face obiectul interesului nostru în acest cadru. Fiind în imposibilitatea de a ști la care din cele două categorii de cruciulițe pectorale s-a făcut referirea, am fost obligați să facem abstracție de asemenea informații lacunare, chiar dacă numărul celor din a doua categorie este foarte redus. Astfel, spre exemplu, între piesele conținând portretizarea celor doi sfinți neavute în vedere sunt și acelea din fondurile fostului Muzeu Bisericesc-Arheologic din Kiev, de la Golubin, din fosta gubernie Kiev⁵ etc.

веков в русле византийской традиции, în *Ставрографический сборник*, III, *Крест как личная святыня*, Moscova, 2005, p. 134–183; eadem, *Истоки иконографии древнерусских энколпионов*, în *Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. Памяти Татьяны Чуковой*, Sankt-Peterburg, 2006, p. 121–162.

² M. Kh. Aleshkovskii, *Русские глеборисовские энколпионы 1072–1150 годов*, în *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*, Moscova, 1972, p. 104, nota 2.

³ M. V. Sedova, *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*, Moscova, 1981, p. 57.

⁴ G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *op. cit.*

⁵ N. I. Petrov, *Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии*, ed. a 2-a, Kiev, 1897, p. 123 și 233.

Pe lângă encolpioanele propriu-zise, între cele 152 de exemplare am inclus și o cruciuliță, provenind de la Liudvishcha (reg. Ternopil, Ucraina) (nr. 40) (fig. 13/1), turnată într-o formă destinată aversului unei piese duble-relicviar⁶. Numai un singur exemplar – recuperat din împrejurimile Sucevei (jud. Suceava, România)⁷ (nr. 64) (fig. 2/1) – este până în prezent inedit, pentru restul pieselor, în număr de 151, existând referiri mai mult sau mai puțin consistente. Aproape toate aceste antichități au fost publicate incomplet sau cu anumite deficiențe, de natură să le sustragă unei tipologizări riguroase. În cazul câtorva nu dispunem de nici un fel de material ilustrativ, ci doar de o descriere foarte sumară. De asemenea, la unele encolpioane complete s-a publicat doar una din jumătăți. O altă carență a ilustrației decurge din natura acesteia: numai puține cruciulițe au fost redată prin desen sau prin desen și fotografie, cele mai numeroase fiind reproduse doar prin fotografii. De asemenea, la foarte puține piese s-a redat profilul și s-au precizat dimensiunile, care, în anumite cazuri, pot fi deduse cu aproximație, atunci când s-a indicat scara grafică sau când fotografiile s-au reprodus în mărimea naturală. Pe de altă parte, adeseori nivelul calitativ al fotografiilor lasă de dorit, astfel că nu se disting inscripțiile și unele detalii. În mod paradoxal, calitatea lor, în publicațiile de la sfârșitul secolului al XIX-lea și de la începutul celui următor din Rusia țaristă, este în varii cazuri superioară celor tipărite în ultimele decenii de existență a Uniunii Sovietice, precum și celor apărute în alte țări din estul și sud-estul Europei. Considerăm meritoriu faptul că, în câteva publicații editate recent, calitatea materialului ilustrativ s-a îmbunătățit substanțial. O mențiune specială în această privință se cuvine să facem pentru volumul datorat cercetătorilor polonezi, care au valorificat la un înalt nivel al exigențelor loturile de obiecte din metal și piatră de factură veche rusească din colecțiile muzeelor naționale de la Cracovia și Varșovia⁸.

În general, însă, carențele ilustrației, la care ne-am referit în rândurile de mai sus, nu au fost suplinite decât arareori printr-un plus de detalii furnizate de textul propriu-zis, astfel că suntem văduviți de înregistrarea anumitor elemente privind modalitățile de turnare și ornamentare, ca și a celor referitoare la iconografia cruciulițelor relicviar. În atare situație, realizarea unei tipologii de reală acribie și exigență devine inoperantă, de aici decurgând un cortegiu de consecințe inoportune.

În altă ordine de idei, suntem pe deplin conștienți că repertorierea pe care am încercat să o alcătuim este lacunară, fapt ce se datorează unor motive obiective. Pe de o parte, nu am dispus de posibilitatea de a cerceta direct colecțiile muzeelor din Ucraina, Rusia și Bielorusia, pe teritoriul cărora a fost recoltată marea majoritate a encolpioanelor cu imaginea sfinților Boris și Gleb, iar, pe de altă parte, accesarea la numeroase publicații cu profil arheologic, îndeosebi a celor cu caracter regional, apărute în spațiul est-european, înainte și după destrămarea Uniunii Sovietice, rămâne iluzorie, în special datorită dificultăților ce au frânat și continuă să obstrucționeze fluidizarea normală a circulației literaturii științifice.

Necesitatea repertoriei, cu toate inerentele sale imperfecțiuni, decurge din lipsa, până în prezent, a unui instrument de lucru de această factură, specialiștii care au avut în vedere asemenea cruciulițe dublu-relicviar mulțumindu-se să indice un număr relativ limitat de analogii⁹. Funcționalitatea acestui repertoriu embrionar ar dobândi valențe suplimentare, dacă el ar fi verificat și completat de cercetătorii cu acces nemijlocit la materialul arheologic din colecțiile muzeelor și la documentația adiacentă.

*

Encolpioanele cu reprezentarea individuală a sfinților Boris și Gleb se compuneau din două părți principale, turnate în bronz în forme diferite. Tiparele folosite erau bivalve, în exterior având figurate imaginile de sfinți, iar în interior o bordură circulară, lată de circa 0,2 cm. Aceste borduri, prezente la ambele jumătăți ale cruciulițelor, asigurau un spațiu disponibil pentru păstrarea unei relicve sfinte, ceea ce le conferă calitatea de encolpioane.

Judecând după modelarea rudimentară a imaginilor antropomorfe, prezentând doar vagi detalii anatomice și vestimentare, cu finisare neglijentă, o mare parte din respectivelor tipare erau realizate din piatră. Ele se pretau în mai mică măsură obținerii unor exemplare de un nivel calitativ elevat, în schimb – nefiind

⁶ M. I. Ostrovskii, *Разведки в Тернопольской и Ровенской областях*, în *Советская археология*, 1964, 4, p. 224–225 și fig. 1/5.

⁷ Recuperată în anul 1992, piesa se păstrează în colecția privată a profesorului Anatol Ciobanu din Iași, căruia îi adresăm mulțumiri și pe această cale, pentru că ne-a permis studierea și publicarea sa. Din păcate, nu am fost în măsură să intrăm în posesia informațiilor privind condițiile de descoperire ale cruciuliței.

⁸ M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, *passim*.

⁹ Se înregistrează, însă, și excepții semnificative în acest sens. Cf. M. Kh. Aleshkovskii, *op. cit.*, p. 104, nota 3; G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *op. cit.*, *passim*; M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, *passim*.

perisabile – puteau asigura o producție de serie. Paralel cu acestea, s-au folosit și tipare din lut, de regulă cu utilizare singulară, mai adecvate, însă, realizării pieselor cu valențe artistice superioare.

Întotdeauna brațul inferior al cruciulițelor era mai lung decât celelalte trei, care aveau o lungime aproximativ egală. Toate brațele erau prevăzute spre extremitate cu două protuberanțe dispuse simetric, rostul lor nefiind funcțional, ci decorativ. În ceea ce privește dimensiunile, o mare parte din cruciulițe relicviar aveau lungimea – cu tot cu urechiușele de prindere – cuprinsă între 7,0 și 7,6 cm și lățimea între 4,6 și 5,4 cm. Un număr ceva mai redus de piese se situează în afara acestor limite, fiind semnalate exemplare mai mici: de 5,5 x 3,8 (nr. 101), 5,5 x 4,5 (nr. 102), 5,5 x 4,7 / 4,8 (nr. 59, 100, 116, 140), 5,5 x 5,0 (nr. 63, 85, 90, 93, 103), 5,5 x 5,5 (nr. 88), 5,6 x 4,6 (nr. 112), 5,6 / 5,7 / 5,8 / 5,9 x 4,7 / 4,8 / 4,9 / 5,0 (nr. 1, 12-15, 43, 44, 52, 53, 61, 68, 74, 80, 86, 87, 92, 94, 109, 111, 113, 114, 115, 118, 119, 129, 130, 131, 136, 141), 5,8 x 5,1 (nr. 110), 6,0 x 4,0 cm (nr. 22, 140), 6,0 x 5,0 (nr. 89, 91, 137), 6,0 x 5,2 (nr. 82) și, doar foarte rar, de 10,2 (fără o urechiușă) x 8,0 cm (nr. 23), acestea din urmă fiind, cel puțin deocamdată, unicate. La unul din encolpioanele la care am avut ocazia să măsurăm grosimea – cel din împrejurimile Sucevei (fig. 2/1) (nr. 63) –, aceasta era la ambele sale jumătăți de 0,6 cm, încât, prin alăturare, atingea 1,2 cm. Cum grosimea pereților era cam de 0,3 cm fiecare, în interiorul cruciuliței încăpea o relicvă de aproximativ 0,6 cm lățime.

Ca și la alte piese de cult din mediul cultural ortodox bizantino-slav, aversul encolpioanelor dispunea la extremitatea superioară și inferioară de o singură urechiușă-balama pentru prindere, iar reversul de două astfel de urechiușe.

Cele două părți din alcătuirea cruciuliței relicviar se asamblau la extremitatea superioară prin intermediul unei piese mobile, cu perforație, ce permitea introducerea șnurului destinat atârării de gâtul proprietarului ei. Piese respective, prevăzute cu două urechiușe în zona inferioară, erau fie paralelipipedice, fie compuse din două emisfere conice, sudate între ele în porțiunea cu diametru maxim. În situațiile când, în urma utilizării îndelungate, piesele mobile se deteriorau sau se pierdeau, cele două jumătăți ale cruciulițelor puteau fi prinse împreună printr-o sârmă improvizată. Disfuncționalizarea parțială a encolpionului nu antrena abandonarea lui, partea păstrată continuând să fie purtată de credincioși, chiar dacă obiectul își pierdea calitatea de depozitar al relicvelor sfinte. Acest lucru este certificat de faptul că adesea au fost descoperite numai jumătăți ale cruciulițelor pectorale duble. De asemenea, când urechiușă de prindere a cruciulițelor se desprindea, în extremitatea brațului superior se aplica o perforație pentru introducerea unui șnur care asigura folosirea lor în continuare, cum se constată la exemplarul provenind de la Isaccea¹⁰ (nr. 23) (fig. 5/5).

Cruciulițele dublu-relicviar din categoria de care ne ocupăm aveau în planul central al aversului imaginea unui sfânt, figurată în relief. Acesta este redat fără barbă, cu părul scurt, cu o căciulă princiară pe cap, înveșmântat într-o tunică-caftan, lungă până la glezne, ținând lateral în mâna dreaptă modelul miniaturizat al unei biserici. Aceasta avea de regulă o singură cupolă, componentă arhitecturală care nu se distinge în cazul pieselor turnate în forme realizate mai grosier. La exemplarele de această factură nu este definită nici poziția celeilalte mâini. Când, totuși, aceasta era figurată, ea apare îndoită din cot, antebrațul fiind pus pe piept.

Anumite observații asupra detaliilor figurate pe cruciulițe nu au întrunit adeziunea tuturor specialiștilor. Astfel, unul dintre aceștia a interpretat o vagă profilare ce apare câteodată în partea inferioară a figurii sfântului drept mustață¹¹, ceea ce este destul de greu de crezut, întrucât, în epocă, mustața era asociată de regulă cu barba. Or, prezența bărbii la persoana din zona centrală a cruciulițelor nu este atestată. De asemenea, s-a pretins că razele în formă de evantai, vizibile uneori deasupra bisericii miniaturale din mâna cneazului, ar reprezenta o coroană¹², observație care a fost contestată de alți cercetători¹³.

Pe revers era înfățișat, în perimetrul central, un alt sfânt, cu veșminte asemănătoare cu acelea ale sfântului de pe avers, având, de asemenea, o biserică miniaturală în mână, dar de data aceasta în cea stângă. Biserița dispunea de obicei de trei cupole, dar există câteva exemplare la care edificiul miniatural avea doar o singură cupolă, ca și pe avers. La alte piese, reproduse din păcate neclar în publicații, s-ar distinge patru sau chiar cinci cupole, dar rămâne incert dacă meșteșugarul a avut în mod real intenția de a figura mai multe cupole decât la exemplarele standardizate.

¹⁰ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea*, în *SCIVA*, 38, 1987, 3, p. 285 și fig. 1/1.

¹¹ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов Древней Руси*, în G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *op. cit.*, p. 87.

¹² M. Kh. Aleshkovskii, *op. cit.*, p. 108; E. Gródek-Kciuk, *Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów*, în *Przegląd Archeologiczny*, 36, 1989, p. 110–111.

¹³ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 87; M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 51.

Iconografia ambelor părți ale cruciulițelor relicviar este completată de trei busturi de sfinți, înscrise în medalioanele ovale, plasate pe brațele laterale și pe cel superior. În timp ce imaginile centrale sunt întotdeauna în relief, cele din medalioane au fost redată, fie în relief, fie incizate sau încrustate. Aceste caracteristici sunt de natură să contureze o evidentă departajare tipologică în cadrul cruciulițelor pectorale cu imaginea individuală a martirilor Boris și Gleb. Diferențierea constă, precum am menționat, în redarea prin procedee tehnice diferite a chipurilor sfinților din medalioanele ovale: un prim tip se caracterizează prin busturi figurate în relief, în vreme ce pentru cel de-al doilea sunt specifice busturile redată prin incizare și încrustare. În cadrul celor 152 de piese pe care am reușit să le identificăm, cel dintâi tip este reprezentat de 90 de exemplare, în vreme ce cel de-al doilea tip conține doar 57 de exemplare. Cruciușița provenind de la Satočno, care se detașează, într-o oarecare privință, drept unicat, se raliază în mai mare măsură celui de-al doilea tip, având imaginea centrală în relief, dar fiind lipsită de medalioane laterale cu reprezentări de sfinți. În locul acestora, ea conține câteva litere redată prin incizare¹⁴ (nr. 60) (fig. 7/3). Pentru cinci piese nu ne-au parvenit informații care să permită încadrarea lor într-unul din cele două tipuri precizate. Numărul mai mare al exemplarelor cu imagini redată în totalitate în relief se explică, probabil, și prin faptul că presupuneau un volum mai redus de muncă pentru a fi produse, constând doar din turnare și finisare. Spre deosebire de aceste piese, în cazul celui alt tip meșteșugarii trebuiau să apeleze și la tehnica incizării, ceea ce complica tehnica de obținere a obiectelor finite.

În legătură cu un encolpion provenind din fostul ținut (uezd) Chigirinsk (gubernia Kiev) (nr. 5) se păstrează mărturia că pentru încrustare s-a folosit argint¹⁵. Din păcate, la cele mai multe piese nu dispunem de informații explicite că incizarea a fost dublată și de încrustare, dar, din examinarea ilustrației publicate, rezultă că acest lucru s-a realizat în unele cazuri. Utilizarea tehnicii încrustării era de natură să sporească efectul artistic al imaginilor.

Întregul contur al extremităților cruciuliței, de pe ambele sale părți, este marcat de o bordură. La piesele cu medalioane în relief delimitarea acestora de restul ansamblului s-a făcut, de asemenea, printr-o bordură similară cu cea laterală. La un număr de 63 de encolpioane bordurile erau simple, la alte 26 erau crestate, în vreme ce pentru 73 piese ne lipsesc informațiile în acest sens. De regulă, bordura crestată se întâlnește la cruciulițele cu medalioane în relief și doar în nouă cazuri (nr. 15, 18, 32, 33, 35, 106, 118, 129 și 146) aceasta apare la exemplarele cu medalioane incizate / încrustate.

Identitatea celor două personaje redată în relief, în planul central al cruciulițelor, ne este dezvăluită, în câteva cazuri, de inscripțiile adiacente. Acestea au fost incizate înainte ca piesele scoase din formele de turnat să se solidifice complet. Pe avers, ele erau dispuse în stânga sfântului, deci în partea opusă bisericii miniaturale, iar pe revers, în dreapta martirului sanctificat, singurul loc unde, de altfel, exista un spațiu disponibil.

Cel dintâi cercetător care s-a preocupat în mod special de cruciulițele cu reprezentările plastice ale celor doi sfinți martiri, V. I. Lesiuchevskii – având posibilitatea de a prospecta în mod direct un număr destul de mare de encolpioane – a constatat că numele Sfântului Boris a fost redat adesea prescurtat: **БО, Б** și **БОРА**, la fel ca și acela al Sfântului Gleb: **ГЪ, ГЛѢБ, БЪ** și **ГО**. Pe un exemplar, aflat în patrimoniul Muzeului Ermitaj (Nr. inv. 1904/51), a înregistrat o reproducere completă a numelui corect al sfinților: **БОРИГ** (pentru **Ъ** de la sfârșit nu a mai fost loc) și **ГЛѢБЪ** (nr. 130)¹⁶. Inscripția de pe această piesă este identică cu cea de pe cruciulița provenind din împrejurimile Sucevei (nr. 64). G. F. Korzukhina a descifrat, de asemenea, în mai multe rânduri, numele întreg sau abreviat al celor doi principii martiri: **БОРИГ, БОРИГО, БОРГ** și, respectiv, **ГЪОЪ, ГЪБО, ГЛѢБЪ, ГЛѢБ**, acesta din urmă fiind grafiat de cele mai multe ori cu erori, spre deosebire de cel dintâi¹⁷.

În ceea ce ne privește, pornind cu prioritate de la descifrarea sensului inciziilor de pe piesele reproduse în desenele sau fotografiile lizibile și, ținând seama și de transcripțiile făcute de cei ce ne-au precedat în

¹⁴ J. Wysocki, *Enkolpion z Satočna*, în *Cerkiew – wielka tajemnica...*, p. 48 (unde autorul consideră în mod eronat că persoana redată pe aversul cruciuliței l-ar înfățișa pe Iisus Hristos).

¹⁵ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Русскія. Кресты и образки*, [I,] Kiev, 1899, p. 18 și pl. VII, 88–89.

¹⁶ V. I. Lesiuchevskii, *Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства*, în *Советская археология*, VIII, 1946, p. 232.

¹⁷ G. F. Korzukhina, *Памятники домонгольского медного литья*, în G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *op. cit.*, p. 31.

preocupări, am fost în măsură să confirmăm cvasiintegral observațiile amintite mai sus și, totodată, să identificăm și alte variante de notificare a antroponimelor. În acest sens, am dispus de 57 de cruciulițe păstrate integral sau parțial, pe care s-au păstrat inscripționări mai mult sau mai puțin lizibile: **БО/РИС/О // ГЪ /...О** (nr. 1), ...// **ГО (?)** (nr. 11), **БО/РИС // ГЛЪ/БЪ** (nr. 12), **БО/РС** (nr. 13), **СЪ** (nr. 15), **Б** (nr. 17), **БОРИС** (nr. 18), **БО/РИС // ГЛ/БЪ** (nr. 22), **БО/ИР** (nr. 26), **БОРИС** (nr. 30), ...//...**Ъ/БЯ** (nr. 32), ...//**Р...** (nr. 33), ...**Ъ/...О...** //... (nr. 34), **БО/РИС/О // ГЪ/БО** (nr. 35), **ГДЪ** (sau **ГЛБ**) /**БО** //... (nr. 38), ... // **Г** (nr. 41), ... // **Г/...** (nr. 44), **ГО** (sau **ГЛ**) // **БО** (nr. 46), **БО** //... (nr. 47), **ГЪ/БО (?)** (nr. 49), **ГО** (nr. 52), **БРЪ** (nr. 54), **ГЛ** (nr. 56), **ИЛЯ/ТН (?)** (nr. 60), **БО/РИС // ГЛЪ/ БЪ** (nr. 64), **БО/РС // ГЛЪБЪ** (nr. 67), **Г** (nr. 68), **БО // ГЛ** (nr. 69), **БОРИМ // ГЛЪБЪ** (nr. 72), **БО** (nr. 73), **БО/РС** (nr. 76), **ОН** (nr. 77), **ГО // БО** (nr. 78), **Б...** (nr. 79), **ГЪ/ЛЪ // Б** (sau **Б**)/**Ъ** (nr. 85), **Б** (nr. 90), **БО/РИС // ГЛ/БЪ** (nr. 94), **БО/РИС** (nr. 101), **Г.../...Ъ** (nr. 102), **ГЛ** (nr. 103), **ІГ ХР/ЦРЪКО/СТЯ/НТИ // МР / ОУ/ЦРНЦ/ЄЛЄ/НЯ** (nr. 105), **БО/РИС//...** (nr. 106), **ЛП (?) // Л...(?)** (nr. 107), ...**О** (nr. 110), **ГЪЛ/БО** (nr. 112), **ГЛ[Ъ]/БО** (nr. 118), **БО // ГЪ/О** (nr. 119), **Б...** (nr. 126), **ГЪЛЪБЪ/БЪ** (nr. 128), **БО/РИС // Г... /...Ъ** (nr. 129), **БО/РИС // ГЛЪ/БЪ** (nr. 130), ...// **ГЪ/БО** (nr. 131), **БО/РИС** (nr. 135), **Б** (nr. 136), **ГЛЪ/БЪ** (nr. 140), **ГЛЪ/БО // Б** (nr. 141), **Ъ (?)** (nr. 143), **БОРИСЪ** (nr. 145), **ГОЛ/БОБ** (nr. 146) și **БО (?)** (nr. 147)¹⁸.

După cum se observă, la cele mai multe din exemplarele reproduse s-au utilizat abrevieri, iar, când s-a redat numele întreg, acesta a fost dispus pe două sau chiar pe trei registre. În câteva situații meșteșugarii au comis greșeli la incizarea literelor, reliefând faptul că nu erau familiarizați cu scrierea și că transcriau uneori inscripțiile fără să le înțeleagă sensul, ceea ce, la nivelul evului mediu, când știința de carte era circumscrisă prioritar mediilor aulice și monahale, nu este de natură să surprindă.

La câteva encolpioane, textul inscripțiilor nu avea nimic de-a face cu imaginea celor doi cneji martirizați, fiind reprodus, mai mult sau mai puțin corect, după cel prezent pe alte obiecte cu caracter liturgic. Astfel, în ovalul din extremitățile celor trei brațe superioare ale jumătății unei cruciulițe dublu-relicviar descoperită la Sažoczno, sunt lizibile următoarele litere încrustate: **ИЛЯ/ТН (?)**¹⁹ (nr. 60) (fig. 7/3). O inscripție mai elaborată, ce menționează numele Mântuitorului, al Maicii Domnului și al Sfinților împărați Constantin și Elena, figurează pe un encolpion cu loc de proveniență neidentificat, păstrat înainte de Primul Război mondial în colecția contelui Alexei Sergeevici Uvarov, iar în prezent în Muzeul de Stat de Istorie din Moscova: **ІГ ХР / ЦРЪКО / СТЯ / НТИ // МР / ОУ / ЦРНЦ / ЄЛЄ/НЯ**²⁰ (nr. 105) (fig. 10/4).

La cele mai multe din cruciulițele pectorale prevăzute cu inscripții, alături de imaginea centrală de pe avers, se află redat numele Sfântului Boris, în formă completă sau abreviată, în vreme ce pe revers apare, în cele mai numeroase situații, numele Sfântului Gleb. La piesele la care a fost posibilă descifrarea inscripției am identificat 27 de cazuri în care, pe avers, a fost notificat Sf. Boris (nr. 1, 12, 13, 18, 22, 26, 30, 35, 47, 54, 64, 67, 69, 72, 73, 76, 79, 90, 94, 101, 106, 119, 129, 130, 135, 145, 147) și 24 de cazuri în care, pe revers, găsim redat numele Sfântului Gleb (nr. 11-?, 12, 22, 32, 35, 41, 44, 49, 52, 56, 64, 67, 69, 72, 85, 94, 102, 103, 118, 119, 128, 129, 130, 131, 140).

Precum s-a remarcat, această dispunere nu este generalizată, numele Sfântului Boris întâlnindu-se și pe revers, în patru cazuri (unul fiind incert) (nr. 46, 78, 141, 146-?), iar cel al Sfântului Gleb pe avers, în cinci cazuri (nr. 38, 46, 78, 112, 141). Trei dintre respectivele cazuri (nr. 46, 78 și 141) privesc encolpioane la care s-au păstrat ambele jumătăți. Toate exemplarele cu inscripționarea numelui Sfântului Boris, pe revers, și al celui al Sfântului Gleb, pe avers, aparțin tipului de cruciulițe având imaginile redată numai în relief, delimitate atât de borduri simple, cât și crestate.

¹⁸ Numerele indicate corespund cu cele din tabelul anexat textului propriu-zis al studiului.

¹⁹ J. Wysocki, *op. cit.*, p. 48.

²⁰ *Каталогъ собранія древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. Отд. VIII–XI*, Moscova, 1908, fig. 168–169; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 93.

Unii cercetători au subscris la opinia că cele mai vechi cruciulițe encolpion din categoria pe care o discutăm l-ar fi avut reprezentat pe avers pe Sf. Gleb, doar ulterior imaginea sa fiind substituită cu aceea a fratelui său, ceea ce ar reflecta o evoluție în ierarhia hagiografică, poziția preponderentă atribuindu-se persoanei figurate pe avers. Pentru această supoziție nu există însă niciun argument plauzibil care să o susțină, astfel că și desemnarea respectivelor encolpioane pectorale cu termenul de „glebo-borisoviene” (*Глебоборисовский, glebo-borisowskie*), acreditată la un moment dat în literatura de specialitate²¹, considerăm că nu se justifică.

În ceea ce ne privește, opinăm că puținele inscripții care l-ar indica pe Sf. Boris pe revers și pe Sf. Gleb pe avers se datorează pur și simplu erorilor meșteșugarilor, care, probabil nefamiliarizați cu alfabetul, au transcris mecanic, pe piesele turnate de ei, textele de pe prototipurile ce le-au servit drept model.

Cu toate că numai în ipostaze singulare s-au asociat eronat chipurile celor doi sfinți cu numele lor abreviate și că, de regulă, marea majoritate a inscripțiilor au fost plasate adecvat la imaginile corespunzătoare, în literatura de specialitate identificarea acestora din urmă s-a făcut adesea defectuos. Astfel, în multe cazuri s-a estimat greșit că acele cruciulițe cu chipul Sfântului Gleb îl redau pe Sf. Boris²², confuzia inversă fiind, de asemenea, întâlnită²³. Într-o altă situație, opțiunea tranșantă pentru varianta corectă a fost înlocuită cu una dubitativă²⁴. Desigur că asemenea imprecizii ar fi fost lesne evitate dacă s-ar fi observat că reprezentările certe ale Sfântului Boris sunt întotdeauna plasate pe aversul cruciulițelor, având doar o singură urechiușă la extremități, iar biserica miniaturală apare în dreapta sfântului martir, spre deosebire de reprezentarea Sfântului Gleb de pe reversul encolpioanelor, care dispunea de două urechiușe, având, totodată, în plan central, o bisericuță în relief, figurată constant în stânga imaginii antropomorfe.

Pe exemplarele pe care au fost posibile observațiile, busturile de sfinți înscrise în medalioane nu erau însoțite de inscripții care să le dezvăluie numele, astfel că acestea rămân neidentificate. Presupunerea că ar fi fost reprezentați sfinții Mihail, Gavriil și Sihail²⁵ nu a fost, din păcate, însoțită de o motivație plauzibilă, astfel că nu poate fi reținută. În egală măsură hazardată s-a dovedit supoziția că busturile de pe brațul superior ar reda chipul Mântuitorului și, respectiv, al Maicii Domnului²⁶. Pe cruciulițele relicviar vechi-rusești inserate în tipul A, având pe avers imaginea Răstignirii, iar pe revers pe Sf. Fecioară cu Pruncul, în medalioanele ovale, de pe cele două brațe horizontale și de pe brațul superior, au fost redați, în unele cazuri, Sf. Maria, Sf. Ioan Botezătorul și, probabil, Sf. Gheorghe și, respectiv, sfinții Petru și Nicolae²⁷. Chiar dacă forma, registrul iconografic și anumite detalii de pe această categorie de encolpioane sunt asemănătoare cu acelea de pe piesele înfățișându-i pe sfinții Boris și Gleb, cu care sunt, de altfel, contemporane, ar fi riscantă ipoteza că, pe aceste din urmă cruciulițe, s-ar fi înfățișat busturile acelorași sfinți ca și pe relicviarele de tip A. O clarificare a acestui aspect controversat ar putea fi oferit doar de eventuala descoperire a unor piese dispunând de inscripții edificatoare.

După cum am relevat, encolpioanele cu reprezentarea individuală a sfinților Boris și Gleb se departajează, din punctul de vedere al tehnicii de decorare, în două categorii principale: cele cu busturile înscrise în medalioane laterale redade în relief, la fel ca și imaginea centrală, și cele cu respectivele busturi din

²¹ M. Kh. Aleshkovskii, *op. cit.*, p. 104-125; E. Gródek-Kciuk, *op. cit.*, p. 110-112; J. Ginalska, *Enkolpiony z grodziska "Horodyszczce" w Trepczy koło Sanoka*, în *Acta Archaeologica Carpathica*, XXXV, 1999-2000, p. 234. Evocând anumite informații ale scrierilor hagiografice și cronicărești, unii istorici au considerat că, în secolele XI-XII, cultul Sfântului Gleb ar fi deținut preeminența în raport cu cel de care se bucura Sf. Boris. Cf., în acest sens, M. Kh. Aleshkovskii, *Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в древней Руси*, Moscova, 1971, p. 83-93; V. Bilenkin, „Чтение” преп. Нестора как памятник „глебоборисовского” культа, în *Труды Отдела Древнерусской литературы*, XLVII, 1993, p. 54-64.

²² B. A. Rybakow, *Die angewandte Kunst...*, p. 180-181 și fig. 170; M. I. Ostrovskii, *op. cit.*, p. 224 și fig. 1/5; M. V. Sedova, *Ювелирные изделия...*, p. 57-58.

²³ N. I. Petrov, *Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического Музея при Императорской Киевской Духовной Академии*, III, Южно-русскія иконы, Kiev, 1914, pl. I, 3; O. R. Tishchenko, *Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба*, în *Археологія*, Kiev, 46, 1984, p. 46 și fig. 1; Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 285.

²⁴ L. Dončeva-Petkova, *Древноруски кръстове-енколпиони от България*, în *Археология*, Sofia, XXVII, 1985, 1, p. 46 și fig. 1.

²⁵ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, [I,] p. 18.

²⁶ *Каталогъ собранія...*, p. 188 (unde se consideră, în mod nejustificat, că în planul central al encolpionului ar fi fost înfățișați sfinții Constantin și Elena).

²⁷ V. Spinei și G. Coroliuc, *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII-XIII*, în *SCIVA*, 27, 1976, 3, p. 320-321.

medalioane redatate prin incizare / încrustare. În chip firesc, se naște întrebarea dacă cele două variante au avut centre de producere diferite sau dacă acestea din urmă au funcționat sau nu sincron.

Cartarea vestigiilor cunoscute până în prezent nu lasă să se întrevadă arii aparte de producere a lor. În bazinul mijlociu al Niprului, corespunzând cu zona centrală a Cnezatului kievean, cruciulițele recuperate în șase localități (nr. 5, 17, 45, 58, 61, 68) aveau medalioanele modelate în relief, iar encolpioanele, provenind tot din șase alte localități, au fost redatate prin incizare / încrustare (nr. 1, 8, 22, 39, 59, 62). În câteva importante orașe – precum Kiev (nr. 24, 26, 27, 28, 29, 34 și 36: relief și nr. 25, 30, 31, 32, 33 și 35: incizare / încrustare), Pekari-Kniazha Gora (nr. 47 și 52: relief și nr. 48, 51, 53, 54 și 55: incizare / încrustare, iar nr. 49 și 50 neprecizate) și Vyshgorod (nr. 73: relief și nr. 74: incizare/încrustare) – se constată chiar coexistența celor două variante. În teritoriile haliciano-volâniene se înregistrează o nesemnificativă predominare a decorării medalioanelor prin incizare / încrustare, prezentă în opt cazuri (nr. 12, 13, 14, 15, 16, 18, 40 și 75), în vreme ce ornamentarea în relief este ilustrată numai în șase cazuri (nr. 11, 20, 21, 41, 46 și 69). Seria tipologică disponibilă în celelalte teritorii ale Rusiei este, din păcate, deocamdată prea limitată, pentru a ne permite concluzii cât de cât ferme.

Dacă în regiunile rusești centrale și de sud-vest, unde desigur se masau și atelierele de producere a cruciulițelor, ambele variante aveau o pondere însemnată, în schimb, în ținuturile periferice ale slavilor răsăriteni și în arealul limitrof, au fost răspândite cu prioritate cruciulițele cu ornamentația integrală în relief. Avem în vedere în acest sens descoperirile din nord și nord-vest, din fosta gubernie Kostroma (nr. 38), de la Kippinge (nr. 37), Novgorod (nr. 42–44) și de la Grodno (nr. 19), dar și cele din sud, de la Tsimleanskaia-Sarkel Belaia Vezha (nr. 67), Cherson (astăzi Sevastopol) (nr. 2-4), Suceava-împrejurimi (nr. 64), Isaceea (nr. 23), Preslav (nr. 56) și Veliko Târnovo (nr. 70), unde au ajuns probabil în cea mai mare parte pe calea schimbului.

Din cele 152 de cruciulițe dublu-relicviar cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb, identificate până în prezent, la 75 li se cunoaște locul de proveniență, pentru celelalte 77 de piese acesta nefiind consemnat. Cele mai multe encolpioane din prima categorie – și anume 36 – au fost descoperite în bazinul mijlociu al Niprului, majoritatea (32) pe malul apusean al fluviului: 13 la Kiev (opt certe²⁸ – fig. 3/3; 8/6 – și altele cinci incerte²⁹ – fig. 5/1-3; 13/4, 6), nouă la Pekari-Kniazha Gora³⁰, două la Vyshgorod³¹ (fig. 2/2) și câte unul singur într-un punct nelocalizat din fostul ținut (uezd) Chigirinsk³², la Dnepropetrovsk (fost Ekaterinoslav) – împrejurimi³³, Hmil'noe³⁴, Obukhov³⁵, Raiki³⁶, Sakhanovka³⁷, Starye Bezradichi³⁸ și Tulintsy³⁹

²⁸ В. А. Рыбаков, *Прикладное искусство Киевской Руси IX–XI веков и южнорусских княжеств X–XIII веков, в История русского искусства*, I, Moscova, 1953, p. 287; idem [B. A. Rybakow], *Die angewandte Kunst...*, p. 180–181 și fig. 170; М. К. Кarger, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, I, Moscova-Leningrad, 1958, p. 387 și pl. LVIII, stânga; *Encyclopedia of Ukraine*, II, G-K, ed. V. Kubijovuč, Toronto-Buffalo-Londra, 1988, fig. p. 163; I. I. Movchan, A. O. Kozlovsk'kii, M. M. Ievlev, *Археологічні дослідження поблизу Михайлівської площі в 2003 р.*, în *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.*, Kiev, 2004, p. 230–231 și fig. 2/10; E. I. Arkhipova, *Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001–2002 рр.)*, în *Археологія*, Kiev, 2006, 1, p. 68 și fig. 7/5; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 88, 112.

²⁹ I. I. Pleschanowa, *Enkolpion: Boris und Gleb / Heilige (273, 275)*, în *1000 Jahre russische Kunst. Zur Erinnerung an die Taufe der Rus im Jahre 988*, Hamburg, 1988, p. 390 și fig. 273 și 275; S. W. Tominskij, *Enkolpion: Boris und Gleb / Heilige (274)*, în *ibidem*, p. 390 și fig. 274; E. A. Morshakova, *Крест-энколпион с образами святых Бориса и Глеба*, în *Християнские реликвии в Московском Кремле*, red. A. M. Lidov, Moscova, 2000, p. 178, 179, 200 și fig. 52; E. Petrowa et alii, *Nowgorod der Ikonen. Das goldene Zeitalter*, München, 2005, p. 192–193 și fig. 138.

³⁰ *Каталогъ українських древностей колекції В. В. Тарновскаго*, Kiev, 1898, p. 9, fig. 51–54; *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, [I.] p. 18 și pl. VII, 90 (unde se omite precizarea condițiilor de descoperire); G. F. Korzukhina, *Русскиеклады IX–XIII вв.*, Moscova-Leningrad, 1954, p. 130 și pl. L, 12; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 89–90, 112–113 și pl. 39/III.3.1/19; 60/III.2.1/15.

³¹ V. I. Dovzhenok, *Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр.*, în *Археологія*, Kiev, III, 1950, pl. VII, 15; G. M. Shovkopriias, *Вишгород і його замовчувані дослідники*, în *Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років*, Kiev, 2000, p. 182, fig. 1–6; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 111 și pl. 61/2.1/2.

³² *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, [I.] p. 18 și pl. VII, 90 (în text se face trimiterea eronată la pl. VII, 88/89, unde se reproduce un encolpion cu imaginea Sf. Boris, cu loc de descoperire neprecizat).

³³ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 112.

³⁴ Ia. Stanchak, *Збірка энколпионів з фондів Львівського історичного музею*, în *Наукові записки*, Lvov, I, 1993, p. 90; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 113–114.

³⁵ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 89 și pl. 39/II.3.1/16.

³⁶ V. K. Goncharov, *Райковецкое городище*, Kiev, 1950, p. 112–113 și pl. XXII, 7.

³⁷ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 113 și pl. 60/III.2.1/22.

³⁸ *Ibidem*, p. 113.

³⁹ *Ibidem*, p. 90 pl. 39/III.3.1/26.

(fig. 9/1), toate situate în Cnezatul kievean. Alte patru exemplare provin din localităţi situate în stânga Niprului, în bazinul său mijlociu: Cernigov (Cernigiv)⁴⁰ (fig. 3/2), Gradizhsk⁴¹, Lipliava⁴², Slobodka⁴³. O anumită grupare a descoperirilor – 15 la număr până în prezent – se constată în regiunile din sud-vestul Rusiei, cruciuliţe relicviar fiind reperate la Gorodishche (cinci exemplare)⁴⁴, Gorodok⁴⁵ (fig. 8/2), (fig. 9/4), Grinchuk⁴⁶ (fig. 2/4; 5/7), Halici (actualul Krylos) (două exemplare)⁴⁷, Liudvishcha⁴⁸, Nedoboivtsi (Nedibăuţi)⁴⁹ (fig. 3/3), Ozeriany⁵⁰ (fig. 3/4), Ustie⁵¹ (fig. 3/6), Vladimir-Volynskii⁵² şi Zvenigorod⁵³, situate în Cnezatul halician şi în cel volânian, formaţiuni politice ce aveau să fuzioneze la începutul secolului al XIII-lea. Din aceeaşi zonă provin aproape sigur şi cele patru encolpioane cu loc de descoperire neprecizat, aflate în colecţiile Muzeului de Istorie din Lvov⁵⁴.

Celelalte piese la care se cunoaşte locul de descoperire sunt dispersate în alte cnezate vechi-ruseşti sau în teritoriile învecinate cu acestea. Asemenea cruciuliţe provin de la Drutsk (actualul Tolochin) (două exemplare)⁵⁵ din Cnezatul Polotsk, Grodno⁵⁶ şi Vitsebski Nizhni⁵⁷ din bazinul Dvinei de Vest, din cnezatul omonim (teritoriu denumit şi “Rusia Neagră”, ulterior inclus în statul lituanian), Novgorod (Velikii Novgorod)⁵⁸ (trei exemplare) (fig. 9/2, 3) din cnezatul cu acelaşi nume, Kostroma (fosta gubernie)⁵⁹ (fig. 9/5) şi Suzdal⁶⁰ din Cnezatul Rostov-Suzdal, Staraia Riazan (Riazanul Vechi), capitala cnezatului omonim⁶¹,

⁴⁰ J. Blankoff, *Encolpia and phylacteries in Old Russia*, în *Russian History / Histoire Russe*, 28, 2001, 1–4, p. 93, fig. 26; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 116 şi pl. 62/III.2.1/48.

⁴¹ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 88.

⁴² *Ibidem*, p. 112.

⁴³ *Ibidem*, p. 90 şi pl. 39/II.3.1/25.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 88, 111–112 şi pl. 39/II.3.1/5; 61/III.2.1/3–6.

⁴⁵ A. Bobrinskii, *Курганы и случайный археологическая находки близ местечка Смелы*, III, S.-Peterburg, 1901, pl. XV, 2.

⁴⁶ S. P. Pachkova, *Давньоруське городище Гринчук на Дністрі*, în *Археологія*, Kiev, 32, 1979, p. 96 şi fig. 3/16; S. P. Pachkova, R. S. Orlov, *Борисоглебський энколпион из раскопок древнерусского городище у с. Гринчук*, în *Советская археология*, 1980, 3, p. 298–301 şi fig. 2.

⁴⁷ M. Figol' (Fihol), *Мистецтво стародавнього Галича*, Kiev, 1997, p. 178, fig. dreapta, sus; p. 202; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 89.

⁴⁸ M. I. Ostrovskii, *op. cit.*, p. 224–225 şi fig. 1/5.

⁴⁹ S. Pivovarov, *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Прута Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.)*, Chernivtsi [Cernăuţi], p. 185, fig. 39/8 şi p. 190.

⁵⁰ O. N. Gavriiliuk, M. A. Iagodinskaia, *Древнерусские предметы христианского культа Западной Подолии и Юго-Западной Волыни*, în *Археологические вести*, 12, 2005, p. 132 şi fig. 4/4; M. Iagodins'ka, *Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля*, în *Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва*, Kiev, 2008, p. 177 şi fig. 3/4 (autoarea a indicat greşit piesa de la Ozeriany la fig. 3/2).

⁵¹ O. N. Gavriiliuk, M. A. Iagodinskaia, *op. cit.*, p. 132 şi fig. 4/3; M. Iagodins'ka, *op. cit.*, p. 177 şi fig. 3/2 (autoarea a indicat greşit piesa de la Ustie la fig. 3/4).

⁵² V. V. Aulikh, *Владимир-Волынский*, în *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды)*, red. resp. A. P. Chernysh, Kiev, 1990, p. 122, fig. 34.

⁵³ Ia. Stanchak, *op. cit.*, p. 90 şi fig. 1/4.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 89–90.

⁵⁵ L. V. Alekseev, *Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконки Белоруссии*, în *Советская археология*, 1974, 3, p. 206 şi fig. 1/1; idem, *Друцк в XII–XVI вв. (Общие вопросы истории памятника)*, în *Российская археология*, 2002, 2, p. 92, fig. 8/7, 9.

⁵⁶ Idem, *op. cit.*, în *Советская археология*, 1974, 3, p. 218 şi fig. 1/10–11.

⁵⁷ *Археологія і нумізматики Беларусі. Энциклопедыя*, red. V. V. Getaü et all., Minsk, 1993, p. 135.

⁵⁸ V. L. Ianin, *Тихвинский раскоп*, în *Археологическое изучение Новгорода*, red. B. A. Kolchin şi V. L. Ianin, Moscova, 1978, p. 126 (unde descrierea se referă la o altă cruciuliţă, nu la cea indicată în ilustraţie) şi fig. 3; M. V. Sedova, *Ювелирные изделия...*, p. 57–58 şi fig. 17/3; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 88 şi pl. 41/II.3.1/1–3; eadem, *Древнерусские энколпионы XI–XIII веков...*, p. 555, fig. 10/II.3.1.

⁵⁹ F. D. Nefedov, *Раскопки кургановъ въ Костромской губернии*, în *Материалы по археологии восточныхъ губерний*, III, red. D. Kh. Anuchin, Moscova, 1899, pl. 6/1; M. Kh. Aleshkovskii, *op. cit.*, fig. p. 11; E. Gródek-Kciuk, *op. cit.*, p. 111, fig. 5.

⁶⁰ M. V. Sedova, *Суздаль в X–XV веках*, Moscova, 1997, p. 202 şi fig. 72/14.

⁶¹ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 113.

Cracovia-„Nowa Huta”⁶², capitala ducatului Polonia Mică, Czulczyce⁶³ din extremitatea răsăriteană a aceleiași ducat (în prezent în voievodatul Lublin), Trepcza⁶⁴ tot în vestul ducatului, dar mai spre sud, Sałoczn⁶⁵ (fig. 7/3) în Mazovia, Tsimleanskaia (Sarkel-Belaia Vezha)⁶⁶ pe cursul inferior al Donului, Primorka⁶⁷ (fig. 2/3) pe țărmul Mării de Azov, în imediata vecinătate a gurilor Donului, Cherson (trei exemplare)⁶⁸ (fig. 6/2) – faimoasa cetate bizantină din sudul Crimeei – pe litoralul pontic, Suceava – împrejurimi (fig. 2/1) în nord-vestul Moldovei⁶⁹, Isaccea⁷⁰ (fig. 5/5) pe malul Dunării, în nordul Dobrogei, Preslav⁷¹ (fig. 7/5) și Veliko Târnovo⁷² (fig. 7/4) în jumătatea nordică a Bulgariei. Cu totul excentric în raport cu celelalte piese se plasează encolpionul fragmentar de la Kippinge⁷³ (fig. 8/1), localitate situată în partea de nord-vest a insulei Falster, flancată de insulele Sjælland și Lolland, din extremitatea estică a Danemarcei. Cu toate acestea, nu putem considera descoperirea de la Kippinge ca fiind surprinzătoare, întrucât în jumătatea meridională a regiunilor scandinave au circulat și alte numeroase cruciulițe de proveniență rusească și bizantină⁷⁴.

Multe din localitățile menționate mai sus, precum Cernigov, Cherson, Cracovia, Drutsk, Grodno, Halici, Isaccea, Kiev, Novgorod, Preslav, Sarkel-Belaia Vezha, Staraiia Riazan (Riazanul Vechi), Suceava, Suzdal, Veliko Târnovo, Vladimir-Volynskii, Vyshgorod, Zvenigorod, au reprezentat nume de rezonanță în trecutul medieval al estului și sud-estului Europei, ilustrându-se printr-un marcant rol politic, strategic, comercial, confesional și cultural.

În ceea ce privește cruciulițele relicviar cu loc de descoperire neprecizat (nr. 76-152), cele mai multe se aflau sau se află în colecțiile muzeelor din Kiev (23 exemplare)⁷⁵, Sankt Peterburg (20 exemplare)⁷⁶, Moscova

⁶² E. Gródek-Kciuk, *op. cit.*, p. 105, fig. 4/16 și p. 110–111; H. Macháčková, J. Prostředník, *Nudvojovické enkolpion*, în *Archeologie ve Středních Čechách*, 7, 2003, 2, p. 685, fig. 4/16; MWI [M. Wołoszyn], EK-K [E. Kubika-Kabacińska], *Krzyżyk enkolpion*, în *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*, Cracovia, 2006, p. 387.

⁶³ T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, „Boris and Gleb” type enkolpion from Czulczyce, Sawin gmina, Lublin voivodship, în *12th Annual Meeting. Cracow, Poland, 19–24 September 2006*, ed. H. Dobrzańska, B. Sz. Szmoniewski, K. Ryba, Cracovia, 2006, p. 261.

⁶⁴ J. Ginalski, *op. cit.*, p. 234 și fig. 3d.

⁶⁵ J. Wysocki, *op. cit.*, p. 48.

⁶⁶ Kh. I. Popov, *Где находилась хазарская крепость Саркель*, în *Труды девятого археологического съезда в Вильне, 1893*, I, Moscova, 1895, fig. 71 (Retipărit în *Археологические записки*, 4, Rostov-pe-Don, 2005, p. 323–334; fig. 71 la p. 328); M. I. Artamonov, *Средневековые поселения на Нижнем Дону по материалам Северо-Кавказской экспедиции*, Leningrad, 1935, p. 19 și fig. 8/14 a–b.

⁶⁷ S. V. Riazanov, *Металлические изделия Куричанского поселения*, în *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993 году*, 13, Azov, 1994, p. 129 și fig. 40/3–4; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 113 și pl. 62/III.2.1/21.

⁶⁸ G. F. Korzukhina, *op. cit.*, în *Византийский временник*, XIV, 1958, pl. II, 4 a–b; *Византийский Херсон. Каталог выставки*, red. I. S. Chichurov, Moscova, 1991, p. 202, nr. 216; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 90 și pl. 42/II.3.1/23.

⁶⁹ Cf. nota 7.

⁷⁰ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 285 și fig. 1/1.

⁷¹ T. Totev, *Musée archéologique de Preslav*, Sofia, 1969, p. 175 și pl. 108; A. V. Bank, *Два свидетельства почитания культа Бориса и Глеба вне пределов России*, în *Преслав*, 2, red. S. Vaklinov, Sofia, 1976, p. 144–145 și fig. 1; I. Aleksiev, *Бронзов кръст-енколпион от Търновоград*, în *Археология*, Sofia, XXIII, 1981, 1–2, p. 87–88 și fig. 2; L. Dončeva-Petkova, *op. cit.*, p. 46 și fig. 1.

⁷² I. Aleksiev, *op. cit.*, p. 87–89 și fig. 1.

⁷³ W. Duczko, *Korset fra Kippinge*, în *Skalk*, 1991, 2, p. 3–8 și fig. p. 3, sus; P. Purhonen, *Kristinuskon saarumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus*, Helsinki, 1998, p. 70, fig. 57.

⁷⁴ J. Staecker, *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Stockholm, 1999, p. 153 și urm.

⁷⁵ N. Leopardov, N. Chernev, *Сборник снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ г. Києве въ частныхъ рукахъ*, [Seria I,] II, Kiev, 1891, pl. 1/8 și 2/8; N. Leopardov, *Сборникъ снимковъ...*, Seria II, II, Kiev, 1893, pl. I, 1–2; N. I. Petrov, *Альбомъ...*, III, pl. I, 2–3; *Ibidem*, IV–V, Kiev, 1915, pl. XVII, 5–6, 7–8; A. I. Nekrasov, *Древнерусское изобразительное искусство*, Moscova, 1937, p. 69, fig. 31; L. V. Pekars'ka, V. G. Putsko, *Давньоруські энколпіони в збірці Музею історії м. Києва*, în *Археология*, Kiev, 1989, 3, p. 85 și fig. 1/1; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 91, 94, 114–116 și pl. 43/II.3.1/31, 37; 64/III.2.1/37.

⁷⁶ M. Kh. Aleshkovskii, *Русские глеборисовские энколпионы...*, fig. p. 112; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 93, 116 și pl. 40/II.3.1/55; 41/II.3.1/59; 62/III.2.1/47; 63/III.2.1/44–46;

(13 exemplare)⁷⁷, Varșovia (cinci exemplare)⁷⁸ și Lvov (patru exemplare)⁷⁹, câte două exemplare păstrându-se în muzeele din Cracovia⁸⁰ și Smolensk⁸¹ și doar câte unul singur în cele de la Pliasheva⁸² și Sergiev Posad⁸³. Pentru alte șase piese⁸⁴ nu dispunem de informații în legătură cu locul lor de păstrare. Exemplarele din patrimoniul muzeelor ucrainene și poloneze – Cracovia, Kiev, Lvov, Pliasheva și Varșovia – și o bună parte din cele din Rusia, de altfel, este probabil să provină de pe teritoriul actual al Ucrainei.

Revenind la cruciulițele despre al căror loc de descoperire există anumite indicații, se constată că o parte a lor provine din stratul cultural al unor așezări medievale (nr. 3, 4, 9, 10, 11–15, 18, 19, 21, 24–31, 37, 41, 42–44, 47–50, 52–55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 65, 67, 70, 71, 72, 73–74), o piesă a fost găsită într-un mormânt tumular (nr. 38), o alta lângă un curgan, dar nu într-un complex funerar (nr. 40) și, în sfârșit, una făcea parte dintr-un tezaur cuprinzând prioritar obiecte de podoabă (nr. 51). Există totodată numeroase exemplare la care s-a înregistrat numai locul, nu și condițiile de descoperire. Printre aceste encolpioane la care nu se cunosc condițiile exacte de descoperire se numără câteva provenind din centre urbane.

În general, se poate cota drept cu totul precar modul în care s-au înregistrat condițiile de descoperire pentru marea majoritate a pieselor, ceea ce frustrează de posibilitatea de a oferi o datare precisă și de a stabili anumite detalii privind modalitățile și circumstanțele utilizării lor. Din acest punct de vedere, o situație cel puțin la fel de ingrată se constată în cazul cruciulițelor pectorale bizantine, asupra cărora dispunem de curând de o amplă monografie.⁸⁵

Pe baza observațiilor de ordin stratigrafic, ca și a tipologiei și a analogiilor, cruciulițele dublu-relicviar cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb au fost încadrate din punct de vedere cronologic, de către specialiști, în secolele XI–XII⁸⁶, în a doua jumătate sau spre sfârșitul secolului al XI-lea și în veacul următor⁸⁷, în a doua jumătate a secolului al XII-lea⁸⁸, începând de la sfârșitul secolului al XI-lea și până în prima parte a secolului al XIII-lea⁸⁹, în secolele XII–XIII⁹⁰, între mijlocul secolului al XII-lea și începutul veacului următor⁹¹, opțiuni ce reflectă anumite incongruențe între opiniile avansate. Potrivit părerii formulate de Gali Fedorovna Korzukhina, cruciulițele cu reprezentări integrale în relief ar fi fost realizate la cumpăna secolelor

⁷⁷ *Каталогъ собранія...*, 1908, fig. 168–169; V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, fig. 4/1–2, 3–4; 5/1, 2; B. A. Rybakov, *Russian Applied Art of Tenth-Thirteenth Centuries / Русское прикладное искусство X–XIII веков*, Leningrad, 1971, p. 79, 93 și fig. 102; M. Kh. Aleshkovskii, *op. cit.*, fig. p. 107, 114 stânga, 114 dreapta, 115, 116 și 117; T. V. Nikolaeva, N. G. Nedoshivina, *Предметы христианского культа*, în *Древняя Русь. Быт и культура (Археология)*, red. B. A. Kolchin, T. I. Makarova, Moscova, 1997, p. 174 și pl. 104/6 (cruciuliță identică cu cea publicată de M. Kh. Aleshkovskii, *op. cit.*, fig. p. 117); A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 92–93 și pl. 43/III.3.1/39–40.

⁷⁸ M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 75–76, 231–235; pl. II, 18–22.

⁷⁹ Ia. Stanchak, *op. cit.*, p. 89–90; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 91–92, 115.

⁸⁰ M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 50–51, 190–191; pl. I, 9, 10.

⁸¹ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 94.

⁸² *Ibidem*, p. 115 și pl. 62/III.2.1/43.

⁸³ *Ibidem*, p. 94.

⁸⁴ O. P. Tishchenko, *op. cit.*, p. 46 și fig. 1; V. G. Putsko, *Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов*, în *Труды V Международного конгресса славянской археологии, Киев 18–25 сентября 1985 г.*, III, 2 b, Moscova, 1987, p. 65 și fig. 2/3; idem, *Константинополь и киевская пластика на рубеже XII–XIII вв.*, în *Byzantinoslavica*, LVII, 1996, 2, p. 388 și pl. X; T. V. Nikolaeva, N. G. Nedoshivina, *op. cit.*, p. 174 și pl. 104/4; A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 94.

⁸⁵ B. Pitarakis, *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Paris, 2006, p. 187 și urm.

⁸⁶ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, [I.] p. 18; V. G. Putsko, *Древнейшие типы...*, p. 73. Coordonatorii săpăturilor întreprinse în perimetrul vechiului centru urban al Kievului, în actuala piață Mikhailivs'ka, coboară datarea cruciuliței relicviar descoperită în campania de săpături din 2003 la nivelul secolului al XI-lea. Cf. I. I. Movchan, A. O. Kozlovskii, M. M. Ievlev, *op. cit.*, p. 231.

⁸⁷ E. Gródek-Kciuk, *op. cit.*, p. 119; T. V. Nikolaeva, N. G. Nedoshivina, *op. cit.*, p. 174; E. A. Morshakova, *op. cit.*, p. 179.

⁸⁸ L. V. Pekars'ka, V. G. Putsko, *op. cit.*, p. 85.

⁸⁹ B. A. Rybakow, *Die angewandte Kunst...*, p. 180–181; J. Ginalska, *op. cit.*, p. 234; M. Wołoszyn, *op. cit.*, în *Cerkiew – wielka tajemnica...*, p. 37; M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 51 și 75; T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 261.

⁹⁰ M. I. Ostrovskii, *op. cit.*, p. 224.

⁹¹ S. V. Riazanov, *op. cit.*, p. 129; V. Putsko, *op. cit.*, în *Byzantinoslavica*, LVII, 1996, 2, p. 388.

XI și XII, iar cele cu medalioane încrustate începând din al doilea sfert al secolului al XII-lea⁹². Drept *terminus post quem* pentru apariția prototipurilor acestor encolpioane se admite anul 1072⁹³, când a avut loc canonizarea celor doi principii martirizați.

O nouă cuantificare a descoperirilor, mai vechi sau mai noi, provenind din complexe arheologice care dispun de anumite elemente de datare, este de natură să creioneze concluzii cu credibilitate sporită în ceea ce privește limitele cronologice ale producerii și circulației pieselor de cult în discuție. Astfel, din datele comunicate cu cei ce au efectuat cercetările, aversul unui encolpion descoperit la Kiev – piața „Mikhailivs'ka” (nr. 26) ar proveni dintr-un nivel atribuit celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea și primei jumătăți a veacului următor⁹⁴; piesa întreagă de la Novgorod – „Fedorovskoe” aparține unui strat arheologic datat la mijlocul secolului al XII-lea⁹⁵; cruciulițele de la Grinchuk⁹⁶, Kiev – curtea Muzeului de Istorie⁹⁷ (nr. 25) și Kiev – partea de vest a „orașului lui Iaroslav” (nr. 27)⁹⁸ provin din așezări din secolul al XII-lea și prima jumătate a veacului următor; cea de la Primorka din secolele XII–XIII⁹⁹; cele de la Kiev – „Desiatin”¹⁰⁰ (nr. 24) și Novgorod – „Tikhvinskaia”¹⁰¹ de la începutul secolului al XIII-lea; cele de la Cherson (nr. 3)¹⁰², Drutsk (nr. 9)¹⁰³ și Veliko Târnovo din niveluri corespunzătoare veacului al XIII-lea. Tot din secolele XII–XIII este și cruciulița provenind dintr-un mormânt tumular din fosta gubernie Kostroma¹⁰⁴, în vreme de tezaurul de la Pekari-Kniazha Gora, cuprinzând o jumătate de encolpion (nr. 15) și mai multe piese de podoabă, se încadrează în ultimul sfert al secolului al XII-lea și prima jumătate a veacului următor, fiind îngropat, probabil, în momentele tulburi determinate de pătrunderea hoardelor mongole în cnezatele din Rusia Meridională, în cursul anilor 1239–1240¹⁰⁵. În aceleași împrejurări dramatice a fost distrusă și biserica Desiatin de la Kiev, la sfârșitul lui 1240¹⁰⁶.

În schimb, așezarea de la Grinchuk se consideră că a fost prădată de mongoli cu prilejul unui raid întreprins în 1259–1260¹⁰⁷. În ceea ce privește cruciulița dublu-relicviar de la Tsimleanskaia (Sarkel-Belaia Vezha), aceasta nu trebuie atribuită în mod obligatoriu perioadei anterioare anului 1117, când, potrivit letopisețelor, populația cetății ar fi plecat în Rusia (*Томъ же лѣтъ [6625=1117] придоша Бѣловѣжъци в Русь*)¹⁰⁸, probabil ca urmare a presiunii cumanilor. Anumite vestigii arheologice de factură veche rusească, datate în deceniile ulterioare, depistate în localitatea de pe cursul Donului, dovedesc dănuirea unor forme de viață – este adevărat, foarte sporadice – și după exodul masiv al locuitorilor din primul sfert al secolului al XII-lea¹⁰⁹.

⁹² G. F. Korzukhina, *op. cit.*, în *Византийский временник*, XIV, 1958, p. 133; eadem, *Памятники домонгольского медного литья*, în G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *op. cit.*, p. 29 și 31.

⁹³ V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 244; J. Ginalski, *op. cit.*, p. 234; M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 51 și 75.

⁹⁴ I. I. Movchan, A. O. Kozlovskii, M. M. Ievlev, *op. cit.*, p. 231. Argumentele stratigrafice aduse în sprijinul ipotezei atribuirii piesei secolului al XI-lea nu ni se par pe deplin convingătoare, întrucât, din stratul arheologic unde aceasta a fost recuperată, nu provin materiale susceptibile să ofere o datare foarte precisă, inventarul ceramic publicat (*Ibidem*, p. 230, fig. 2/1–9) putându-se raporta în mai mare măsură la secolul al XII-lea.

⁹⁵ A. A. Peskova, *Каталог энколпионов...*, p. 88, nr. 3.

⁹⁶ S. P. Pachkova, *op. cit.*, p. 95–96; S. P. Pachkova, R. S. Orlov, *op. cit.*, p. 300–301.

⁹⁷ M. K. Karger, *op. cit.*, p. 387–388.

⁹⁸ E. I. Arkhipova, *op. cit.*, p. 68.

⁹⁹ S. V. Riazanov, *op. cit.*, p. 127–129.

¹⁰⁰ B. A. Rybakov, *Die angewandte Kunst...*, p. 180–181.

¹⁰¹ M. V. Sedova, *Ювелирные изделия...*, p. 57.

¹⁰² *Византийский Херсон...*, p. 202.

¹⁰³ L. V. Alekseev, *op. cit.*, în *Советская археология*, 1974, 3, p. 206.

¹⁰⁴ E. D. Nefedov, *op. cit.*, p. 236.

¹⁰⁵ G. F. Korzukhina, *Русские клады...*, p. 129–130.

¹⁰⁶ M. K. Karger, *op. cit.*, p. 498 și urm.

¹⁰⁷ S. P. Pachkova, *op. cit.*, p. 96.

¹⁰⁸ *Повесть временных лет* (în continuare se va cita *PVL*), I, ed. D. S. Likhachev, red. V. P. Adrianova-Peretts, Moscova-Leningrad, 1950, p. 202.

¹⁰⁹ M. I. Artamonov, *Саркел-Белая Вежа*, în *Материалы и исследования по археологии СССР* (în continuare se va cita *MIA*), 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 83–84. Potrivit opiniei formulate de S. A. Pletneva (*Керамика Саркела-Белой Вежи*, în *MIA*, 75, Moscova-Leningrad, 1959, p. 273; eadem, *Древнерусский город в кочевой степи (опыт историко-стратиграфического исследования)*, Simferopol, 2006, p. 91 și urm.), părăsirea completă a orașului ar fi avut loc spre mijlocul secolului al XII-lea.

Un argument în favoarea opiniei că, după cataclismul mongol, ar fi încetat producerea cruciulițelor pectorale cu imaginea individuală a martirilor Boris și Gleb sau că aceasta s-ar fi diminuat cvasitotal, l-ar reprezenta faptul că obiectele de cult de această factură nu se regăsesc printre vestigiile destul de numeroase puse pe seama comunităților ortodoxe, colonizate în reședințele hanilor de la Saraiul Vechi (Sarai-Batu, Selitriionoe) și Saraiul Nou (Sarai-Berke, Tsarevo) și în alte centre urbane din bazinul Volgăi, aflate sub administrația Hoardei de Aur¹¹⁰. Ponderea numerică a enclavelor rusești din așezările de factură citadină ale Hoardei explică, de altfel, decizia autorităților mongole de a accepta, în anul 1261, înființarea unei episcopii ortodoxe în reședința lor de la Sarai¹¹¹. Dacă encolpioanele aparținând tipului în discuție s-ar fi produs și s-ar fi menținut în folosință, în mod consistent, și în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ar fi fost normal ca ele să fi fost vehiculate de grupurile de populație rusă care au fost deportate de mongoli sau au ajuns în alte circumstanțe în zona Volgăi, cu atât mai mult cu cât cercetările arheologice au condus la identificarea unui număr relativ mare de obiecte cu funcționalitate liturgică.

Aceste observații conduc spre concluzia că producerea cruciulițelor dublu-relicviar, cu reprezentarea individuală a Sfântului Boris și a Sfântului Gleb, a avut loc în secolul al XII-lea și în primele decenii ale veacului următor, nedepășind momentul impactului cu mongolii din 1240. Elementele de datare de care dispunem nu ne îngăduie, cel puțin deocamdată, să ne pronunțăm tranșant în ceea ce privește raportul cronologic dintre exemplarele cu redarea integrală a imaginilor în relief și acelea cu medalioanele figurate prin incizare / încrustare. Encolpioanele de tipul la care ne referim au putut fi purtate și după ce s-a sistat producerea lor, caracterul lor de obiecte de cult asigurându-le venerație perpetuă, în spiritul preceptelor ortodoxiei.

Pentru datarea menționată pledează și analogiile apropiate pe care piesele în discuție le au cu cruciulițele dublu-relicviar de tip A, răspândite prioritar tot în cuprinsul cnezatelor de Kiev, Halici și Volânia¹¹², dar prezente într-un număr semnificativ și în Moldova¹¹³ și Polonia¹¹⁴. Asemănările dintre cele două categorii de encolpioane privesc forma lor generală și anumite detalii de ordin tehnic și iconografic. Ambele au imaginile centrale în relief, iar cele înscrise în medalioane – întotdeauna în număr de trei – sunt fie tot în relief, fie incizate / încrustate, dispunând de protuberanțe la extremitățile brațelor, de bordură marginală simplă sau crestată, de o urechiușă la avers și de două la revers, iar, pentru agățare, de o piesă paralelipipedică sau compusă din două emisfere. Contemporaneitatea lor, cel puțin parțială, ni se pare, de aceea, în afara oricărui dubiu. Perioada de producere a encolpioanelor vechi-rusești de tip A acoperă, după cum atestă un număr destul de mare de descoperiri din complexe arheologice bine datate, secolul al XII-lea și primele patru decenii ale veacului următor, corespunzând, deci, așa-zisei perioade premongole, dar, pe de altă parte, există dovezi indubitabile că ele au continuat să fie folosite mult timp după ce atelierele de turnare a lor și-au încetat activitatea. Fiind, ca și numeroase alte obiecte de cult din Rusia Kieveană, replici ale unor prototipuri realizate în Bizanț, relicviarele de tip A au început să fie realizate desigur mai înainte ca acelea cu imaginea principilor martiri Boris și Gleb, fiind logic ca encolpioanele cu redarea Răstignirii și a Maicii Domnului cu Pruncul, scene emblematice pentru toată creștinătatea, să fi fost luate drept model pentru cruciulițele figurând alți sfinți și nu invers.

Reprezentarea sfinților Boris și Gleb cu modelul miniaturizat al unei biserici constituie, după opinia noastră, replica plastică a imaginilor de ctitori de pe tablourile votive de pe frescele și mozaicurile bisericilor ortodoxe medievale. Cei doi martiri sanctificați sunt înfățișați, prin urmare, în ipostaza de ctitori, conferindu-li-se desigur și prerogativa de protectori ai bisericii. Într-o postură cvasiidentifică, Sf. Boris apare redat pe o

¹¹⁰ M. D. Poluboiarînova, *Русские люди в Золотой Орде*, Moscova, 1978, p. 49–129.

¹¹¹ *Продолжение Лаврентьевской летописи (Лавр. Радз. Троицк. I)*, în *Полное собрание русских летописей* (în continuare se va abrevia PSRL), I, Sanktpeterburg, 1846, p. 204; *Летописный сборник именуемый Тверскою летописью*, în PSRL, XV, Sanktpeterburg, 1863, col. 401–402. Cf. și A. N. Nasonov, *Монголы и Русь (История татарской политики на Руси)*, Moscova-Leningrad, 1940, p. 46–47.

¹¹² V. N. Zotsenko, *Об одном типе древнерусских энколпионов*, în *Древности Среднего Поднепровья*, Kiev, 1981, p. 113–124; G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *op. cit.*, p. 17, 66–81, pl. 16–33; V. G. Putsko, *Имитационные варианты крестов-энколпионов в русской металлопластике XIII–XV вв.*, în *Тверской археологический сборник*, 6, Tver, 2007, p. 233–241.

¹¹³ V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, p. 319–330; V. Spinei, *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X–XVII*, în *Arheologia Moldovei*, XV, 1992, p. 161–163; D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini pînă în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 100–101, 143–145, fig. 25–27; S. Pivovarov, *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*, Chernivtsi [Cernăuți], 2001, p. 65, 68–71.

¹¹⁴ E. Gródek-Kciuk, *op. cit.*, p. 101–104.

miniatură dintr-un manuscris redând atitudinile antinomice dintre Iisus Hristos și Antihrist (*Слово Ипполита о Христе и Антихристе*), datând din a doua jumătate a secolului al XII-lea, deci contemporan cu cruciulițele pectorale în discuție. Atribuită în literatura științifică mai veche lui Vsevolod-Gavriil Mstislavici, nepotul lui Vladimir Monomahul, sau altor sfinți, la o nouă examinare miniatura s-a dovedit a conține numele Boris (БОРИГЪ), plasat în dreapta imaginii și având deasupra, înscrisă într-un cerc, litera **Ѧ**¹¹⁵, care am putea presupune că reprezintă o abreviere de la 'O ᾗνος (=Sfântul). Personajul din miniatură este figurat, de asemenea, cu o căciulă princiară pe cap, înveșmântat cu o tunică lungă și ținând o biserică miniaturizată în mână, dar nu în cea dreaptă, ci în cea stângă (fig. 12). În dreapta avea însă o cruce, ceea ce lipsește în cazul encolpioanelor în discuție. Dacă cel ce a descifrat pentru prima dată sensul inscripției era încredințat că personajul nominalizat ar fi fost fiul martir al marelui cneaz Vladimir cel Sfânt¹¹⁶, alți specialiști optează pentru identificarea sa cu Boris-Mihail, dinastul bulgar în vremea domniei căruia a avut loc actul creștinării oficiale a conaționalilor săi¹¹⁷. Dincolo de această controversă, existența unei filiații, directe sau intermediare, între imaginile de pe manuscris și cele de pe encolpioane, ni se pare pe deplin plauzibilă.

În afara cruciulițelor relicviar cu imaginea singulară a sfinților Boris și Gleb, cei doi principii martiri au fost reprezentați pe numeroase alte piese metalice de cult vechi-rusești, dispunând de o iconografie diversă. Între acestea se numără și un tip de encolpion pe care, într-un cadru rectangular, plasat în planul central al aversului, cele două personaje sunt redatăe alăturat, ținând o cruce în mâna dreaptă și o spadă în stânga¹¹⁸ (fig. 4/8b; 13/2, 3). Într-un medalion de deasupra este figurat chipul Mântuitorului, lateral sunt busturile sfinților arhangheli Mihail și Gavril, iar în partea inferioară cel al Sfântului Nicolae, fapt ce se specifică în inscripții¹¹⁹. Reversul dispune de o compartimentare identică, având, însă, în perimetrul central un sfânt înarmat (fig. 4/8a), asupra identității căruia s-au exprimat propuneri divergente, care l-au vizat pe cneazul Vladimir cel Sfânt¹²⁰, pe Sf. arhanghel Mihail¹²¹ sau pe Sf. Theodor Stratilat¹²². Numărul encolpioanelor de acest tip, recuperate până în prezent, este foarte redus, fiind net inferior cruciulițelor pectorale cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb, ceea ce reflectă o perioadă de producere limitată.

De asemenea, în atelierele vechi-rusești a fost produsă o gamă tipologică variată de iconițe din metal, cu forme, dimensiuni și imagini diverse, cele mai multe încadrate, din punct de vedere cronologic, în al doilea sfert al mileniului II sau chiar mai târziu. Totodată, în aceeași perioadă au fost realizate unele replici litice ale acestor obiecte¹²³ (fig. 13/5; 15). Față de epoca anterioară, piesele de cult, atât din metal, cât și din piatră, puse

¹¹⁵ V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 225–230 și fig. 1. Cf. și A. W. Arzichowski, *Die Kleidung*, în *Geschichte der Kultur der Alten Rus'*, I, *Die materielle Kultur der Alten Rus'*, ed. N. N. Woronin, M. K. Karger, M. A. Tichomirow, Berlin, 1959, p. 237–238 și fig. 112.

¹¹⁶ V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 230.

¹¹⁷ M. Kh. Aleshkovskii, *Русские глебоборисовские энколпионы...*, p. 105.

¹¹⁸ I. I. Sreznevskii, *Древняя изображенія святыхъ князей Бориса и Глѣба. Описание изображеній и изслѣдованія о древней русской одеждѣ*, Sanktpeterburg, 1863, fig. p. 8 jos; *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, II, Kiev, 1900, p. 11 și pl. XXII, p. 257; *Каталогъ собранія...*, 1908, p. 192–193 și fig. 177; N. I. Petrov, *Альбомъ...*, IV–V, pl. XVII, 9; V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, fig. 5/3; M. D. Poluboiarinova, *op. cit.*, p. 66 și fig. 11/7a; T. N. Nikol'skaia, *К пятисотлетию "Стояния на Угре"*, în *Советская археология*, 1980, 4, p. 112, fig. 6/2 și p. 114; V. Putsko, *Русское сюжетное художественное литье и его модели*, în *Russia Mediaevalis*, VIII, 1995, 1, p. 84 și pl. 6/1; M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 58–59, 203; pl. I, 23; A. B. Ostrovskii, Iu. A. Fëdorov, *Русский православный крест в собрании Росийского этнографического музея*, red. A. B. Ostrovskii, Sankt-Peterburg, 2007, p. 58, fig. 31 și p. 159.

¹¹⁹ I. I. Sreznevskii, *op. cit.*, p. 10; *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, II, p. 11; T. N. Nikol'skaia, *op. cit.*, p. 114; A. B. Ostrovskii, Iu. A. Fëdorov, *op. cit.*, p. 159.

¹²⁰ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, II, p. 11.

¹²¹ *Каталогъ собранія...*, 1908, p. 192.

¹²² N. I. Petrov, *Альбомъ...*, IV–V, pl. XVII, 9; M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška, M. Wołoszyn, *op. cit.*, p. 58.

¹²³ B. A. Rybakov, *Прикладное искусство и скульптура*, în *История культуры древней Руси. Домонгольский период*, II, *Общественный строй и духовная культура*, red. N. N. Voronin, M. K. Karger, Moscova-Leningrad, 1951, p. 448–449 și fig. 227; idem, *Russian Applied Art...*, p. 78 și fig. 101; A. L. Mongait, *Рязанская земля*, Moscova, 1961, p. 304 și fig. 141; A. V. Bank, *op. cit.*, p. 150–151 și fig. 5; T. V. Nikolaeva, *Рязанская икона с изображением Бориса и Глеба*, în *Славяне и Русь*, red. resp. E. I. Krupnov, Moscova, 1968, p. 451–458; eadem, *Собрание древнерусского искусства в Загорском музее*, Leningrad, 1968, p. 174 și 177, fig. 93; eadem, *Древнерусская мелкая пластика XI–XVI вв.*, Moscova, 1968, p. 14, și fig. 28; eadem, *Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. (Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1–60)*, Moscova, 1983, pl. 5/1; 31/4; O. P. Tishchenko, *op. cit.*, p. 47–48

în circulație în perioada post-mongolă conțin elemente iconografice noi, sfinții Boris și Gleb fiind reprezentați frecvent – călare¹²⁴ (fig. 13/7–9) sau ca pedestri¹²⁵ (fig. 13/5; 14/1; 15) – cu¹²⁶ (fig. 13/5) ori fără atribute sacerdotale. În această a doua ipostază, cu proliferare destul de extinsă, ei apar în postura de sfinți militari, înarmați cu spadă și sulită¹²⁷ (fig. 13/7–9) sau numai cu spadă¹²⁸. În mai multe cazuri, ei cumulează atât rolul de propovăduitori ai cultului, purtând o cruce în mână, cât și pe cel de apărători ai credinței, simbolizat de spadă¹²⁹ (fig. 14/1; 15).

De cele mai multe ori, cei doi cneji martirizați apar reprezentați împreună, alcătuind imaginea centrală a unei piese de cult realizată din metal. Numai în cazuri mai rare ei sunt integrați într-un ansamblu sacral, în care postura lor este subsidiară. Avem în vedere, în acest sens, tipul de cruciulițe din bronz – ilustrat prin descoperiri de la Cherson (fig. 11/1) și Sudak –, dispunând de o remarcabilă bogăție a programului

și fig. 2; V. Putsko, *Киевская сюжетная пластика малых форм (XI–XIII вв.)*, în *Зборник посветен на Бошко Бабиќ / Mélange Boško Babić*, red. resp. M. Apostolski, Prilep, 1986, p. 181 și fig. 17; T. V. Nikolaeva, N. G. Nadoshivina, *op. cit.*, p. 351, fig. 105/4; N. A. Makarov, *Округа средневекового Белоозера и некоторые общие проблемы происхождения и функции городов на севере Руси*, în *Труды VI Международного конгресса славянской археологии*, 3, *Этногенез и этнокультурные контакты славян*, Moscova, 1997, p. 195, fig. 3/2; M. V. Tkachenko, *Дві давньорускі шиферні плити з фондів Національного Києво-Печерського заповідника*, în *Лаврський альманах*, 5, Kiev, 2001, p. 115–116, fig. 12.

¹²⁴ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, [I,] p. 12 și pl. IV, 47; *Каталогъ собрания...*, 1908, p. 82, fig. 65; N. V. Pokrovskii, *1809–1909. Церковно-Археологический Музей С. Петербургской Духовной Академии. 1879–1909*, S. Petersburg, 1909, p. 28 și pl. VIII, 13, 16, 27, 32; V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 245 și fig. 5/4, 5; 6; T. V. Nikolaeva, *Древнерусская мелкая пластика XI–XVI вв.*, 1968, p. 14 și fig. 28; eadem, *Собрание...*, p. 177, fig. 93; L. V. Alekseev, *op. cit.*, în *Советская археология*, 1974, 3, p. 215 și fig. 1/9; S. Jeckel, *Russische Metall-Ikonen – in Formsand gegossener Glaube*, Bramsche, 1979, p. 136–137, 199; O. P. Tishchenko, *op. cit.*, p. 48–54 și fig. 3–8; S. W. Tomsinskij, *Schlangenamulett: Boris und Gleb (269)*, în *1000 Jahre russische Kunst...*, p. 390 și fig. 269; I. S. Vinokur, P. A. Gorishnii, *Бакома. Столиця давньоруського Пониззя, Кам'янець'-Подільський*, 1994, p. 226, fig. 117/3; J. Blankoff, *op. cit.*, p. 86, fig. 19; E. Petrowa et alii, *Nowgorod der Ikonen...*, p. 120–121 și fig. 49; E. Hausteин-Bartsch, *“Nicht nur vom Himmel gefallen...”*. *Ankäufe und Schenkungen für das Ikonen-Museum Recklinghausen seit 1983*, Recklinghausen, 2004, p. 196–197, fig. nr. 244.

¹²⁵ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, II, p. 19 și pl. XXVIII, 313–314; A. L. Mongait, *Рязанская земля*, p. 304 și fig. 141; B. A. Rybakov, *Прикладное искусство...*, p. 448–449 și fig. 227; idem, *Russian Applied Art...*, p. 78 și fig. 101; M. Kh. Aleshkovskii, *Русские глеборисовские энколпионы...*, fig. p. 108; A. V. Bank, *op. cit.*, p. 150–151 și fig. 5; T. V. Nikolaeva, *Древнерусская мелкая пластика XI–XVI вв.*, 1968, fig. 4; eadem, *Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв.*, 1983, pl. 5/1; 31/4; O. P. Tishchenko, *op. cit.*, p. 47–48 și fig. 2; I. I. Pleschanowa, *Elfenbeinikone: Boris und Gleb, 1569 (299)*, în *1000 Jahre russische Kunst...*, p. 215, fig. 299; V. Putsko, *op. cit.*, în *Зборник...*, p. 181 și fig. 17; idem, *op. cit.*, în *Byzantinoslavica*, LVII, 1996, 2, p. 388 și pl. IX, 1–2; idem, *Чи існував давньоруський примітив?*, în *Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології*, Kiev, 1996, p. 180–181 și fig. 4; idem, *Художественное ремесло Киева начала XIII века (по данным археологических находок)*, în *Труды VI Международного конгресса славянской археологии*, 1, *Проблемы славянской археологии*, red. V. V. Sedov, Moscova, 1997, p. 320, fig. 3/3; idem, *Художественное ремесло Полоцкой земли (находки, явления, нерешенные проблемы)*, în *Гістарычна-археалагічны зборнік*, Minsk, 12, 1997, p. 199 și fig. 6/2; idem, *Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров*, în *Byzantinoslavica*, LIX, 1997, 2, p. 314–315, 318 și pl. V, 5; VIII, 2; idem, *Архаїзуючий стиль у кийському художньому ремслі XIII ст.*, în *Історія Русі-Україні (історико-археологічний збірник)*, Kiev, 1998, p. 227 și fig. 3/1; N. A. Makarov, *op. cit.*, p. 195, fig. 3; T. V. Nikolaeva, N. G. Nadoshivina, *op. cit.*, fig. 105/4.

¹²⁶ M. Kh. Aleshkovskii, *Русские глеборисовские энколпионы...*, fig. p. 108.

¹²⁷ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко...*, [I,] p. 12 și pl. IV, 47; N. V. Pokrovskii, *op. cit.*, p. 28 și pl. VIII, 13, 16, 27, 32; *Каталогъ собрания...*, 1908, p. 65; V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 245 și fig. 5/4, 5; 6; T. V. Nikolaeva, *Собрание...*, p. 177, fig. 93; L. V. Alekseev, *op. cit.*, în *Советская археология*, 1974, 3, p. 215 și fig. 1/9; S. Jeckel, *op. cit.*, fig. p. 137; O. P. Tishchenko, *op. cit.*, p. 48–54 și fig. 3–8; S. W. Tomsinskij, *Schlangenamulett: Boris und Gleb (269)*, în *1000 Jahre russische Kunst...*, p. 390 și fig. 269; I. S. Vinokur, P. A. Gorishnii, *op. cit.*, p. 226, fig. 117/3; J. Blankoff, *op. cit.*, p. 86, fig. 19; N. A. Makarov, *op. cit.*, p. 195, fig. 3; E. Petrowa et alii, *Nowgorod der Ikonen...*, p. 120–121 și fig. 49; E. Hausteин-Bartsch, *op. cit.*, p. 197, nr. 244.

¹²⁸ O. P. Tishchenko, *op. cit.*, p. 47–48 și fig. 2.

¹²⁹ A. I. Nekrasov, *op. cit.*, p. 265–266, fig. 188; B. A. Rybakov, *Russian Applied Art...*, p. 78 și fig. 101; A. V. Bank, *op. cit.*, p. 150–151 și fig. 5; T. V. Nikolaeva, *Древнерусская мелкая пластика XI–XVI вв.*, 1968, fig. 4; eadem, *Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв.*, 1983, pl. 5/1; 31/4; I. I. Pleschanowa, *Elfenbeinikone: Boris und Gleb, 1569 (299)*, în *1000 Jahre russische Kunst...*, p. 215, fig. 299; V. Putsko, *op. cit.*, în *Зборник...*, p. 181 și fig. 17; idem, *Чи існував...*, p. 180–181 și fig. 4; idem, *op. cit.*, în *Byzantinoslavica*, LVII, 1996, 2, p. 388 și pl. IX, 1–2; idem, *Художественное ремесло Киева...*, p. 320, fig. 3/3; idem, *Художественное ремесло Полоцкой земли*, p. 199 și fig. 6/2; idem, *op. cit.*, în *Історія Русі-Україні...*, 1998, p. 227 și fig. 3/1; T. V. Nikolaeva, N. G. Nadoshivina, *op. cit.*, fig. 105/4.

iconografic și care are, în plan central, scena Răstignirii, flancată pe registre diferite de grupuri de sfinți și heruvimi, între care și de Boris și Gleb, nominalizați, de altfel, ca atare prin inscripții parțial abreviate¹³⁰. De asemenea, ipostaze secundare ale celor doi cneji reapar în ansambluri compoziționale de altă factură, precum draperiile brodate, atârinate de ușile împărătești ale iconostaselor. Dintre acestea, o notorietate deosebită deține somptuoasa dveră dăruită, în anul 1556, mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos de către Ivan cel Groaznic. Busturile Sfântului Boris și a Sfântului Gleb sunt brodate în medalioane ovale, dispuse simetric de o parte și de alta a imaginii lui Iisus Hristos, încadrat de Maica Domnului și de Sf. Ioan Botezătorul, respirând o monumentalitate sobră. Sf. Boris și Sf. Gleb sunt redați cu o cruce în mâna dreaptă, cea stângă atingând o spadă agățată de brâu¹³¹ (fig. 16/4, 5).

Imaginea principilor sanctificați, în ipostaze diverse, reflectându-le evlavia și atributul de protectori loiali ai confesiunii creștine, se regăsește relativ frecvent și pe icoanele de lemn datând din perioada medievală timpurie și din zorii epocii moderne¹³².

Numărul acestor piese de cult aflate atunci în circulație trebuie să fi fost mult mai mare decât cel ce se lasă inventariat în prezent, diminuându-se, desigur, considerabil în decursul timpului, datorită perisabilității materialului lemnos. Ne-au parvenit, de asemenea, reprezentări ale sfinților Boris și Gleb pe anumite piese din metal (inclusiv icoane)¹³³, pe frescele unor lăcașuri bisericești¹³⁴ și pe cărți cu caracter liturgic¹³⁵. Din această ultimă categorie se individualizează busturile martirilor figurate pe un evangheliar copiat pentru cneazul de Novgorod, Mstislav, fiul lui Vladimir Monomahul, în prima parte a secolului al XII-lea¹³⁶, prin urmare, în aceeași perioadă în care tocmai se începuse turnarea cruciulițelor pectorale cu imaginile individuale ale principilor. Spre deosebire de imaginile lor de pe cruciulițele simple sau duble din metal și de pe icoanele realizate din metal sau piatră, de regulă înfățișate în atitudini statice, cele de pe miniaturile manuscriselor lucrărilor cu caracter liturgic¹³⁷ și letopisețelor¹³⁸ sunt integrate în ansambluri comportând dinamism și atitudini emoționale. Dobândind o remarcabilă popularitate, reprezentările cu cei doi sfinți s-au extins de la categoria pieselor cu destinație canonică (cruciulițe simple și relicviar, icoane, dvere etc.) la aceea a

¹³⁰ A. L. Iakobson, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.)*, în *MIA*, 17, Moscova-Leningrad, 1950, p. 36 și fig. 2 v; G. D. Belov și A. L. Iakobson, *Квартал XVII*, în *MIA*, 34, Moscova-Leningrad, 1953, p. 130, 147 și fig. 30; G. F. Korzukhina, *op. cit.*, în *Византийский временник*, XIV, 1958, p. 135–136 și pl. IV, 1; V. Putsko, *op. cit.*, în *Byzantinoslavica*, LIX, 1997, 2, p. 315 și pl. VI, 1; idem, *Имитационные варианты...*, p. 233 și 234, fig. 1; C. Williams, în *Crimean Chersonesos. City, Chora, Museum, and Environs*, ed. științific J. C. Carter, ed. de prod. G. R. Mack, Austin, Texas, 2001, p. 166, fig. 11/11.

¹³¹ F. Kämpfer, *Ivan Groznyj und Hilandar*, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, 19, 1971, 4, p. 507–519 și pl. 1, 4 și 7.

¹³² W. N. Lazarew, *Die Malerei und die Skulptur im Grossfürstlichen Moskau*, în *Geschichte der russischen Kunst*, III, red. I. E. Grabar, W. N. Lasarew, W. S. Kemenow, trad. K. Küppers, Dresda, 1959, p. 53 și 57; fig. 33 și 35; idem [V. N. Lazarev], *The Russian Icon from its Origins to the Sixteenth Century*, ed. G. I. Vzdornov, trad. C. J. Dees, Collegeville, Minnesota, 1997, p. 86, 87, 187, 246, 247, 253; pl. 37, 84, 85, 88; E. S. Smirnova, *Отражение литературных произведений о Борисе и Глебе в древнерусской станковой живописи*, în *Труды Отдела Древнерусской литературы*, XV, 1958, p. 312–327 și fig. 1; N. G. Porfiridov, *О путях развития художественных образов в древнерусском искусстве*, în *Труды Отдела Древнерусской литературы*, XVI, 1960, p. 45–48 și fig. 5–6; G. Revelli, *Boris e Gleb: due protagonisti del medioevo russo (le opere letterarie ad essi dedicate)*, Abano Terme, 1987, pl. 1, 3, 4; E. Smirnova, *La scuola di Novgorod*, în *Storia dell'icona in Russia*, 3, *Le capitali del Nord*, ed. G. Parravicini, Milano, 2000, p. 21, 113 și pl. 4; A. Ovčinnikov, *Le icone di Pskov*, în *ibidem*, p. 37–38 și fig. 20.

¹³³ L. M. Spirina, *Святые князя Борис и Глеб на произведениях золотого и серебряного дела XVI–XVII вв. из собрания Сергиево-Посадского музея-заповедника*, în *Культура славян и русь*, Moscova, 1998, p. 429–453.

¹³⁴ I. I. Sreznevskii, *op. cit.*, p. 11 și urm.; pl. p. 10.

¹³⁵ I. I. Sreznevskii, *op. cit.*, p. 8 și urm.; pl. p. 12.

¹³⁶ I. I. Sreznevskii, *op. cit.*, p. 8; pl. p. 8.

¹³⁷ I. I. Sreznevskii, *Сказания о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ. Сильвестровскій списокъ XIV вѣка*, Sanktpeterburg, 1860, pl. p. 57–58, 69 și urm.; 115 și urm.; N. P. Likhachev, *Лицевое житіе святыхъ благоверныхъ князей русскихъ Бориса и Глѣба по рукописи конца XV столѣтія*, S.-Peterburg, 1907, *passim*; A. V. Poppe, *О роли иконографических изображений в изучении литературных произведений о Борисе и Глебе*, în *Труды Отдела Древнерусской литературы*, XXII, 1966, p. 24–45; *Сказание о Борисе и Глебе. Факсимильное воспроизведение житийных повестей из Сильвестровского сборника (2-я половина XIV века)*, Moscova, 1985, facsimile pl. 117, 123, 125, 128, 130, 132, 135, 141, 146–152.

¹³⁸ *Радзивилловская летопись*, Sankt-Peterburg-Moscova, 1994, pl. p. 75–77.

obiectelor de podoabă. Astfel, două din bogatele tezaure cu piese din aur și argint descoperite la Riazanul Vechi – ascunse în preajma atacului devastator al mongolilor din 1237 – cuprindeau verigi de tâmplă cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb¹³⁹ (fig. 16/2, 3) și, respectiv, un medalion cu chipul Sfântului Gleb¹⁴⁰ (fig. 16/1). Ca și pe dvera donată lăcașului de la Sfântul Munte, celor doi li s-a redat doar bustul.

*

Boris și Gleb (Glib / Hlib) erau fiii lui Vladimir (Volodimer) cel Sfânt, cel care impusese în mod oficial creștinismul în Rusia Kieveană, în anul 988. În conformitate cu mărturiile înregistrate în vechea cronică rusă *Povest' vremennykh let* (*Повесть временных лет* / “Povestirea anilor de demult”), din cei 12 fii ai lui Vladimir, Boris era cel de-al optulea născut, iar Gleb al nouălea, ambii având drept mamă o bulgăroaică, spre deosebire de ceilalți frați ai lor, care proveneau de la alte soții. Încă în timpul vieții tatălui, lui Boris i se repartizase domeniul la Rostov (inițial concedat lui Iaroslav, care, după decesul fratelui său Vysheslav, primul născut, a primit, însă, Novgorodul), iar lui Gleb cel de la Murom¹⁴¹. Înainte de a deține Rostovul, se presupune că Boris ar fi rezidat o vreme și la Vladimir Volynski¹⁴². Atât Rostovul cât și Muromul, centre situate în bazinul superior al Volgăi, se aflau în ținuturi unde în mileniul I sălășluiau triburile de neam fino-ugric ale merilor și, respectiv, ale muromilor, teritorii ce aveau să fie colonizate de slavii răsăriteni și apoi să ajungă sub controlul varegilor subordonați lui Rurik. Ulterior, ele au intrat în componența Cnezatului Rostov-Suzdal și, respectiv, în Cnezatul Murom, inclus mai târziu în cel al Riazanului. Potrivit unei aserțiuni, în cadrul politicii de alianțe matrimoniale orchestrate de Vladimir, fiul său, „regele” Rusiei, Gerzlef – despre care Adam din Bremen afirmă că s-ar fi căsătorit cu fiica regelui Suediei, Olaf –, ar trebui identificat cu Gleb și nu cu Iaroslav, precum se admite în general¹⁴³, supoziție a cărei veridicitate rămâne, însă, imposibil de verificat.

Aflat pe patul de suferință, Vladimir i-a încredințat lui Boris propria drujină, pentru a-i alunga pe pecenegii care călcasez fruntariile Rusiei Kieveane. Pe când se întorcea din misiunea încredințată, după ce i-a gonit pe invadatorii din stepe, fără să-i fi putut intercepta, i-a ajuns știrea decesului tatălui său, eveniment consumat pe 15 iunie 1015. Membrii drujinei l-au sfătuit să pornească împreună, pentru a prelua puterea la Kiev, unde se instalase Sviatopolk, dar Boris – plin de loialitate și atașament fratern – i-a refuzat, drept urmare fiind părăsit de armată, care nu a agreat atitudinea lui lipsită de ambiție, de natură să o frustreze, desigur, de anumite avantaje. Fratele său Sviatopolk a profitat de situația creată și a pus la cale asasinarea lui Boris, răpus la L'ta (Alta) de câțiva boieri din Vyshgorod și de doi varegi¹⁴⁴ (fig. 17/1).

Printr-un șiretlic, Sviatopolk l-a atras în cursă și pe Gleb, care, deși fusese prevenit în ultimul moment de pericol de către Iaroslav, a căzut în mâinile ucigașilor trimiși de propriul frate la Smiadin, în apropiere de Smolensk, pe când se afla în drum spre Kiev. Ambele victime au fost înmormântate în biserica Sfântul Vasile de la Vyshgorod¹⁴⁵ (fig. 17/2). Un al treilea frate, Sviatoslav, căruia Vladimir cel Sfânt îi concedase Țara drevlianilor, situată la nord de Kiev, nu a reușit nici el să se sustragă rapacității lui Sviatopolk, fiind urmărit și suprimat în apropierea “munților ungurești”, adică a Carpaților Păduroși, pe care dorea să-i traverseze, spre a se adăposti în Regatul arpadian¹⁴⁶.

¹³⁹ A. L. Mongait, *Старая Рязань*, în *МИА*, 49, Moscova, 1955, p. 141 și fig. 108–109.

¹⁴⁰ V. P. Darkevich, A. L. Mongait, *Клад из Старой Рязани / The Treasure of Staraya Ryazan*, Moscova, 1978, p. 10 și 17; pl. XI, XII, XIII, 3; V. P. Darkevich, G. V. Borisevich, *Древняя столица Рязанской земли*, Moscova, 1995, p. 59–60, fig. 19–20.

¹⁴¹ *PVL*, I, p. 56–57 și 83.

¹⁴² D. S. Likhachev, *Комментарии*, în *PVL*, II, red. V. P. Adrianova-Peretts, Moscova-Leningrad, 1950, p. 343.

¹⁴³ Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte / Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. a 3-a B. Schmeidler (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*), Hannover-Leipzig, 1917, p. 99; Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte. Geschichte der Erzbischöfe von Hamburg*, trad. J. C. M. Laurent și W. Wattenbach, ed. A. Heine, Essen-Stuttgart, 1986, p. 118. Supoziția aparține lui A. V. Nazarenko, *О русско-датском союзе в первой четверти XI в.*, în *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1990 год*, Moscova, 1991, p. 168–171.

¹⁴⁴ *PVL*, I, p. 89–92. Cf. și *Ипатьевская летопись* (în continuare se va abrevia *Ip.let.*), ed. a 2-a A. A. Shakhmatov, în *PSRL*, II, S.-Peterburg, 1908, col. 120.

¹⁴⁵ *PVL*, I, p. 92–94; *Ip.let.*, col. 122–126. Potrivit unui alt letopiseț rusesc, rămășițele pământești ale celor doi martiri ar fi rămas la L'ta (Alta) până în 1072 și doar în acel an ar fi fost strămutate la Vyshgorod. Cf. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ed. A. N. Nasonov, Moscova-Leningrad, 1950, p. 17.

¹⁴⁶ *PVL*, I, p. 94–95; *Ip.let.*, col. 126.

Comportamentul nemilos față de Boris își avea motivația în faptul că acesta fusese fiul cel mai îndrăgit de Vladimir, care și-l dorise, probabil, succesor. Așa s-ar explica faptul că, în momentul când marele cneaz își simțea sfârșitul aproape, Boris nu se găsea pe propriile domenii de la Rostov, ci în preajma tatălui său, care îl investise cu atribuții militare de prim rang. La o asemenea perspectivă nu era dispus să consimtă Sviatopolk, care, în virtutea normelor de succesiune, era mai îndreptățit să preia tronul decât Boris, întrucât, în urma dispariției premature a lui Vysheslav și Iziaslav, rămăsese fratele cel mai mare în viață, după Iaroslav, acesta din urmă fiind însă în acută stare conflictuală cu Vladimir în ultimele sale luni de viață.

Înlăturarea necruțătoare a câtorva virtuali sau potențiali rivali, în disputa pentru acapararea puterii absolute în Rusia Kieveană, nu i-a fost suficientă lui Sviatopolk pentru a-și realiza ambițiile. Adversarul cel mai puternic în respectiva competiție s-a dovedit a fi, însă, fratele său vitreg Iaroslav, stăpânitor la Novgorod, căruia posteritatea îi va atribui apelativul de “cel Înțelept”.

Beneficiind de sprijinul unor contingente de varegi, acesta l-a înfrânt pe Sviatopolk și s-a instalat în capitala cnezatului în 1016. Revenit la Kiev după circa doi ani, cu ajutorul socrului său Boleslaw cel Viteaz (Chrobry), cneaz și, ulterior, rege al Poloniei, Sviatopolk a dobândit temporar puterea, având totodată în ajutor, potrivit unui izvor scandinav, efective de *Tyrkir* și *Blòkumenn*, etnonime ce-i desemnau, desigur, pe pecenegi și, respectiv, pe români¹⁴⁷. Derularea acestor evenimente a prilejuit una din primele atestări scrise ale românilor din regiunile est-carpătice. Noua ripostă a lui Iaroslav cel Înțelept s-a dovedit decisivă, iar Sviatopolk a fost nevoit să-și părăsească țara, dispărând discret de pe scena istoriei¹⁴⁸. După ce Oleg înlăturase de la Kiev pe Askold și Dir, în anul 881¹⁴⁹, iar Vladimir smulsese metropola de pe Nipru din mâinile lui Iaropolk în 980¹⁵⁰, un alt dinast de la Novgorod avea câștig de cauză, în 1016 și în 1019, în înfruntările cruciale cu adversarul de la Kiev, o dispută “Nord contra Sud”, în care, în primele secole ale istoriei Rusiei, Nordul, personificat de prosperul Novgorod, s-a impus de fiecare dată cu implacabilă vigoare.

În afară de *Povestirea anilor de demult*, care rămâne indubitabil izvorul esențial asupra desfășurării încrâncenatului război civil izbucnit după ce Vladimir cel Sfânt și-a dat obștescul sfârșit¹⁵¹, și de nenumărate letopisețe vechi-rusești, cuprinzând parafrazări docile sau doar rezumate lapidare ale conflictului¹⁵², amănunte

¹⁴⁷ *Eymundar Saga*, în *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et les anciens Scandinaves*, II, ed. C. C. Rafn, Copenhaga, 1852, p. 172; *Eymundar patr Hringssonar*, în *Flateyjarbok. En samling af norske kongesagaer*, II, Christiania, 1862, p. 126. Cf. și V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, II, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 277–279; F. Pintescu, *Présences de l'élément viking dans l'espace de la romanité orientale en contexte méditerranéen*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, VIII, 2002, p. 261–162.

¹⁴⁸ *PVL*, I, p. 95–98. Cf. și *Ip.let.*, col. 132–133.

¹⁴⁹ *PVL*, I, p. 20; *Ip.let.*, col. 16.

¹⁵⁰ *PVL*, I, p. 54–55; *Ip.let.*, col. 63–64.

¹⁵¹ *PVL*, I, p. 95–98. Cf. și *Die Nestorchronik. Die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja*, trad. L. Müller, München, 2001, p. 163–172.

¹⁵² *Ip.let.*, col. 115–133; *Новгородская первая летопись...*, p. 168–176; *Густинская летопись*, în *PSRL*, II, Sanktpeterburg, 1843, p. 262–264; *Новгородская третья летопись*, în *PSRL*, III, Sanktpeterburg, 1841, p. 208–210; *Софийская первая летопись*, în *PSRL*, V, Sanktpeterburg, 1851, p. 124–133; *Летопись по Воскресенскому списку*, în *PSRL*, VII, Sanktpeterburg, 1856, p. 317–328; *Летописный сборникъ, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, în *PSRL*, IX, Sanktpeterburg, 1862, p. 70–77; *Летописный сборникъ, именуемый Тверскою летописью*, în *PSRL*, XV, Sanktpeterburg, 1863, col. 122–139; *Летописный сборникъ, именуемый летописью Авраамки*, în *PSRL*, XVI, S.-Peterburg, 1889, col. 40–41; *Летопись по Типографскому списку [Типографская летопись]*, în *PSRL*, XXIV, Petrograd, 1921, p. 43–50; *Начало летописи по Эрмитажному списку*, în *PSRL*, XXV, Moscova-Leningrad, 1949, p. 368–374; *Вологодско-Пермская летопись*, în *PSRL*, 26, Moscova-Leningrad, 1959, p. 31–40; *Никаноровская летопись*, în *PSRL*, 27, Moscova-Leningrad, 1962, p. 23–24; *Сокращенный летописный свод 1493 г.*, în *ibidem*, p. 219–227; *Летописный свод 1497 г.*, în *PSRL*, 28, Moscova-Leningrad, 1963, p. 19–20; *Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись)*, în *ibidem*, p. 173–174; *Владимирский летописец*, în *PSRL*, 30, Moscova, 1965, p. 40–43; *Мазуринский летописец*, în *PSRL*, 31, Moscova, 1968, p. 50–51; *Холмогорская летопись*, în *PSRL*, 33, Leningrad, 1977, p. 30–33; *Пискаревский летописец*, în *PSRL*, 34, Moscova, 1978, p. 57–61; *Никифоровская летопись*, în *PSRL*, 35, *Летописи белорусско-литовские*, Moscova, 1980, p. 23; *Супрасльская летопись*, în *ibidem*, p. 41; *Слуцкая летопись*, în *ibidem*, p. 81–82; *Радзивиловская летопись*, în *PSRL*, 38, Leningrad, 1989, p. 58–63; *Софийская первая летопись по списку И. Н. Царского*, în *PSRL*, 39, Moscova, 1994, p. 38–43; *Густынская летопись*, red. V. A. Kuchkin, L. L. Murav'eva, A. M. Panchenko, ed. Iu. V. Ankhimiuk, S. V. Zavadskaia, O. V. Novokhatko, A. I. Plizuzov, în *PSRL*, 40, S.-Peterburg, 2003, p. 48; *Новгородская Карамзинская летопись*, red. Ia. S. Lur'e, ed. A. G. Bobrov, Z. V. Dmitrieva, în *PSRL*, 42, S.-Peterburg, 2002, p. 60–61; *Родословная книга*, ed. A. I. Tsenkov, în *Русские летописи*, 7, Riazan,

despre evenimentele ce au înnegurat prim-planul scenei politice a Rusiei Kievene întâlnim în textele hagiografice referitoare la martirajul lui Boris şi Gleb. Cele mai revelatoare dintre acestea sunt *Lecția despre viața și moartea binecuvântaților supuși patimilor Boris și Gleb* (Чтениѣ о житии о погублении блаженную страстотернца Бориса и Глѣба)¹⁵³, întocmită, după anumite opinii, aproximativ între 1075/1080 și 1085, de călugărul Nestor de la Mănăstirea Peșterilor (Lavra Pecherskaia)¹⁵⁴ din vecinătatea Kievului, succedată de *Povestirea și pătimirea și lauda sfinților Boris și Gleb* (Съказаниѣ и страсть и похвала святуую мученикоу Бориса и Глѣба)¹⁵⁵, redactată de un autor anonim, probabil la sfârșitul secolului al XI-lea sau în primul sfert al veacului următor¹⁵⁶, și inserată în *Povestirea anilor de demult; îi urmează Povestirea despre minunile sfinților supuși pătimilor întru Hristos, Roman și David* (Съказаниѣ чудесь [о чудесѣхъ] святою страстотърпцю Христовоу Романа и Давида)¹⁵⁷, întocmită, după toate probabilitățile,

2000, p. 285; N. I. Miliutenko, *Переяславское сказание о Борисе и Глебе в составе Летописца Переяславля-Суздальского*, în *Труды Отдела Древнерусской литературы*, XLVII, 1993, p. 68–70.

¹⁵³ I. I. Sreznevskii, *Сказания о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ...*, col. 1–40; *Чтение о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ Бориса и Глѣба и службы имъ*, ed. D. I. Abramovich, Petrograd, 1916, p. 1–26; Nestors's *Lection on the Life and Assassination of SS. Boris and Gleb the Martyrs*, în *Anthology of Old Russian Literature*, ed. Ad. Stender-Peterson, în colab. cu S. Congrat-Butlar, New York, 1954, p. 92–99; *Die altrussischen hagiographischen Erzählungen und liturgischen Dichtung über die Heiligen Boris und Gleb. Nach der Ausgabe von Abramovič*, ed. L. Müller, München, 1967, p. 1–26; G. Revelli, *Boris e Gleb...*, p. 46–74; *The Hagiography of Kievan Rus'*, ed. P. Hollingsworth, Harvard, 1992, p. 3–32.

¹⁵⁴ D. I. Abramovich, *Введение*, în *Житія святыхъ...*, p. I–VII; M. Vozniak, *Історія української літератури*, I, *До кінця XV віку*, Lvov, 1920, p. 159–161; L. Müller, *Studien zur altrussischen Legende der Heiligen Boris und Gleb*, în *Zeitschrift für slavische Philologie*, XXIII, 1954, 1, p. 60 și urm.; idem, *Einleitung*, în *Die altrussischen hagiographischen Erzählungen...*, p. XIII și XVIII; A. Poppe, *La naissance du culte de Boris et Gleb*, în *Cahiers de civilisation médiévale Xe–XIIIe siècles*, XXIV, 1981 [studiu republicat în idem, *The Rise of Christian Russia*, Variorum reprints, Londra, 1982, VI], p. 31; G. Lenhoff, *La littérature de la Russie kiévienne*, în *Histoire de la littérature russe. Des origines aux Lumières*, ed. E. Etkind, G. Nivat, I. Serman și V. Strada, Paris, 1992, p. 35–36; V. N. Toporov, *Святость и святые в русской духовной культуре*, I, *Первый век христианства на Руси*, Moscova, 1995, p. 611–614.

¹⁵⁵ I. I. Sreznevskii, *Сказания о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ...*, col. 41–69; *Сказание о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 27–52; *Erzählung von den beiden Duldern und heiligen Märtyrern Boris und Gleb*, ed. și trad. W. Fritze, în *Russische Heiligenlegenden*, trad. și red. G. Apel, E. Benz, W. Fritze, A. Luther și D. Tschizewskij, ed. și coord. E. Benz, Zürich, 1953, p. 54–73; *Passion and Encomium of SS. Boris and Gleb the Martyrs*, în *Anthology of Old Russian Literature*, p. 80–92; *Die altrussischen hagiographischen Erzählungen...*, p. 27–52; *Сказание о Борисе и Глебе*, în *Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII веков*, ed. N. K. Gudzi, Moscova, 1962, p. 40–51; *Сказание про Бориса і Глѣба*, în *Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)*, ed. O. I. Bilets'kii, Kiev, 1967, p. 53–61; «Сказание о Борисе и Глебе» (Транскрипция и перевод), în *Сказание о Борисе и Глебе*, Moscova, 1985, p. 25–89; G. Revelli, *Boris e Gleb...*, p. 13–30; *The Hagiography of Kievan Rus'*, p. 97–116.

¹⁵⁶ D. I. Abramovich, *Введение*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. VII–VIII; V. M. Istrin, *Очерк истории древнерусской литературы Домосковского периода (11–13 вв.)*, Petrograd, 1922, p. 118–126; D. Tschizewskij, *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert. Kiever Epoche*, Frankfurt am Main, 1948, p. 127 și urm.; N. K. Gudzi, *История древней русской литературы*, ed. a 5-a, Moscova, 1953, p. 95–102; I. P. Eremin, *Литература Древней Руси (этюды и характеристики)*, Moscova, 1966, p. 18–27; S. Hackel, *The Tale of Boris and Gleb: a creative scribe and his neglected text*, în *Eastern Churches Review*, IV, 1972, p. 23; V. I. Buganov, *Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы*, Moscova, 1975; A. Poppe, *La naissance...*, p. 30 și urm.; G. Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*, München, 1982, p. 108–110; L. A. Dmitriev, «Сказание о Борисе и Глебе» – литературный памятник Древней Руси, în *Сказание о Борисе и Глебе*, Moscova, 1985, p. 10; idem, *Сказание о Борисе и Глебе*, în *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, I (XI – первая половина XIV в.), red. princip. D. S. Likhachev, Moscova, 1987, p. 398–408; V. N. Toporov, *op. cit.*, p. 490 și urm.

¹⁵⁷ I. I. Sreznevskii, *Сказания о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ...*, col. 69–90; *Съказание чудесь святою страстотърпцю Христовоу Романа и Давида*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 52–66; *Die altrussischen hagiographischen Erzählungen...*, p. 52–66; G. Revelli, *Boris e Gleb...*, p. 31–46; *The Hagiography of Kievan Rus'*, p. 117–134.

în secolul al XII-lea și cu paternitate neprecizată¹⁵⁸. Episodul martirajului celor doi principii este, de asemenea, evocat în diverse alte scrieri vechi-rusești ulterioare cu caracter, în parte, similar¹⁵⁹.

Toate aceste texte – printre cele dintâi create în mediul ecleziastic din Rusia Kieveană și păstrate într-un număr mare de copii – poartă amprenta unei vădite înrâuriri a literaturii cu profil identic din Bizanț, mulându-se pe canoanele scrierilor hagiografice¹⁶⁰, ceea ce evident nu are darul să surprindă. De altfel, unii specialiști nu exclud chiar existența unui prototip redactat inițial în grecește¹⁶¹.

Voluntarismul sacrificiului lui Boris și Gleb, prin asumarea senină a destinului și abandonarea rezistenței față de acțiunile forțelor malefice, reiterează nedisimulat conduita Mântuitorului, urmată cu devoțiune neîntinată în multiple situații pe diverse meridiane. Paralelismul scrierilor despre jertfa fiilor lui Vladimir cu opere elaborate în alte medii culturale, ce reflectă un proces de stilizare și standardizare a efigiilor celor canonizați, a fost definit cu acuitate în numeroase exegeze, unde s-au reliefat totodată elementele specifice universului spiritual rusesc¹⁶².

În mod deosebit au atras atenția similitudinile pe care le prezintă respectivele lucrări cu compozițiile legendare dedicate Sfântului Wenceslaus (Wenzel / Václav)¹⁶³, căzut victimă unui omor fratricid comis de Boleslav în anul 929¹⁶⁴. Textele ce preamăresc virtuțile ducelui Boemiei – având un semnificativ ecou în mai multe țări europene, inclusiv în Rusia Kieveană – ilustrează venerația de care s-a bucurat acesta, din partea consăngenilor săi, pentru atașamentul la credință, originea nobilă, înțelegerea față de cei nevoiași și suferinzi etc.

Din scrierile vechi-rusești de factură hagiografică rezultă că numele de botez ale lui Boris și Gleb erau Roman și, respectiv, David¹⁶⁵ și că asasinarea lor s-ar fi comis la 24 iulie și, respectiv, la 5 septembrie

¹⁵⁸ G. Revelli, *Boris e Gleb...*, p. LI–LVI; P. Hollingsworth, *Introduction*, în *The Hagiography...*, p. XLIII–XLV.

¹⁵⁹ *Проложныя сказанія*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 91–112; *Паримійныя чтенія*, în *ibidem*, p. 113–121; *Похвальныя слова*, în *ibidem*, p. 133–176; *Die altrussischen hagiographischen Erzählungen...*, p. 95–97, 115–176; *The Hagiography of Kievan Rus'*, p. 207–231; B. A. Uspenskii, *Борис и Глеб: восприятие истории в Древней Руси*, Moscova, 2000, p. 112–118. Cf. și N. S. Seregina, *Из истории певческих циклов Борису и Глебу*, în *Труды Отдела Древнерусской литературы*, XLIII, 1990, p. 291–304.

¹⁶⁰ F. v. Lilienfeld, *Die ältesten russischen Heiligenlegenden. Studien zu den Anfängen der russischen Hagiographie und ihr Verhältnis zum byzantinischen Beispiel*, în *Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, ed. J. Irmscher, Berlin, 1957, p. 235–271.

¹⁶¹ P. A. H(ollingsworth), S. F(ranklin), *Boris and Gleb*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, ed. A. P. Kazhdan, A.-M. Talbot, New York-Oxford, 1991, p. 311.

¹⁶² F. v. Lilienfeld, *op. cit.*, p. 235 et suiv.; A. Poppe, *La naissance...*, p. 29–53; D. Freydank, *Die altrussische Hagiographie in ihren europäischen Zusammenhängen. Die Berichte über Boris und Gleb als hagiographische Texte*, în *Zeitschrift für Slawistik*, 28, 1983, 1, p. 78–85; H. Y. Prochazka, *Warrior idols or idle warriors? On the cult of Saints Boris and Gleb as reflected in the old Russian military accounts*, în *The Slavonic and the East European Review*, 65, 1987, 4, p. 505–516; F. Sciacca, *The History of the Cult of Boris and Gleb* (Ph.D. Dissertation, Columbia University, 1985), I, Ann Arbor, Michigan, 1990, p. 322 și urm.; J. Korpela, *"I krestiša kosti eju". Zur Vorgeschichte des Martyrerkults von Boris und Gleb*, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 46, 1998, 2, p. 161–176; P. Guran, *Invention et translation des reliques – un cérémonial monarchique?*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXVI, 1998, 1–4, p. 197 și urm.; idem, *La légitimation du pouvoir princier dans les hagiographies slavo-byzantines (XIe–XIVe siècles)*, în *Archaeus*, IV, 2000, 1–2, p. 256–258, 278–290, 307–308; G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, trad. É. Pálmai, Cambridge, 2002, *passim*; M. Garzaniti, *Princes martyrs et dynasties régnautes en Europe Centrale et Orientale (Xe–XIe siècles)*, în *Les cultes des saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe Centrale et Orientale*, ed. I. Biliarsky și R. G. Păun, București, 2007, p. 17–33.

¹⁶³ P. Devos, *Chronique d'hagiographie slave*, în *Analecta Bollandiana*, LXXII, 1954, 4, p. 431, 432, 436; N. N. Il'in, *Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа)*, Moscova, 1957, p. 44–66; N. W. Ingham, *Czech hagiography in Kiev: the prisoner miracle of Boris and Gleb*, în *Die Welt der Slawen*, X, 1965, 2, p. 166–182; B. N. Florja, *Václavská legenda a borisovsko-glebovský kult (shody a rozdily)*, în *Československý Časopis Historický*, XXVI, 1978, p. 82–90; M. Kantor, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, Ann Arbor, 1983, p. 11–16; G. Revelli, *La leggenda di San Wenceslao e lo "Skazanie o Borise i Glebe": alcune osservazioni sui rapporti agiografici*, în *Ricerche slavistiche*, XXXIX–XL, 1992–1993, 1, p. 209–247; eadem, *Сказанія о чудесах в легендах о святом Вячеславе и в житиях Бориса и Глеба*, în *Герменевтика древнерусской литературы*, 9, Moscova, 1998, p. 94–100; F. Butler, *Wenceslaus: the saint and his name in Kievan Rus*, în *Slavic and East European Journal*, 48, 2004, 1, p. 63–78.

¹⁶⁴ Cosmae *Chronica Boemorum*, ed. R. Koepke, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, IX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1851, p. 46; *The Life of Wenceslas*, în M. Kantor, *op. cit.*, p. 148–149.

¹⁶⁵ *Чтение о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 5–6; *Съказаніе чудесъ святою страстотърпцю Христову Романа и Давида*, în *ibidem*, p. 52.

1015¹⁶⁶, cea dintâi dată, ce marca suprimarea lui Boris, fiind aleasă drept zi pentru o fastuoasă celebrare anuală comună în bisericile ruseşti. În conformitate cu una din aceste lucrări, depunerea rămăşişelor lor trupeşti la Vyshgorod nu ar fi avut loc imediat după atentatul criminal, ci după un anumit număr de ani. În eventualitatea acreditării veridicităţii acestei mărturii, nu ar mai fi credibilă stipularea unui alt text hagiografic, potrivit căruia înmormântarea s-ar fi făcut în secret¹⁶⁷, pentru că, între timp, Sviatopolk fusese detronat şi fugise din Rusia. Pe de altă parte, dacă se admite că trupurile neînsufleţite ale celor doi tineri cneji ar fi fost aduse la Vyshgorod, în vremea când autorul moral al omuciderii mai deţinea puterea, nu apropiatilor lor le-ar fi incumbat îndatoririle funerare, ci chiar boierilor implicaţi în asasinat, dat fiind că ei proveneau din oraşul menţionat, unde, de altfel, Sviatopolk se pare că ar fi deţinut anumite prerogative, înainte de a fi devenit mare cneaz la Kiev.

Războiul fratricid pentru tronul lui Vladimir a avut ecou şi în literatura eroică scandinavă, cu prioritate în *Saga / pătr lui Eymund, fiul lui Hring (Eymundarpáttir Hringssonar)*, lucrare inserată într-un codex (*Flateyjarbók*) de la mănăstirea islandeză Flatey (păstrat în prezent în colecţia Bibliotecii Regale din Copenhaga), a cărui redactare a fost asumată, în anii 1387–1394, de preoţii Jón Thórdarson şi Magnus Thórhallsson¹⁶⁸. Specialiştii consideră că forma scrisă a lucrării ar fi fost alcătuită de un autor anonim, prin secolul al XIII-lea, având la bază tradiţia orală aflată în circulaţie cu două secole mai înainte. *Saga/páttir* islandeză evocă faptele principelui norvegian Eymund, ajuns împreună cu ruda sa Ragnar în serviciul “regelui” (*konúing*) Iarizleif, angajat într-o aprigă dispută pentru prerogativele puterii cu fratele său Burizleif¹⁶⁹.

Dacă identificarea lui Iarizleif cu Iaroslav este în afara oricăror dubii, cea a lui Burizleif comportă anumite conotaţii. Acţiunile puse în *saga/páttir* pe seama lui Burizleif prezintă paralele certe cu acelea ale lui Sviatopolk din cronica rusă, dar numele celui dintâi pare mult mai probabil o deformare de la cel al cneazului Boleslaw, devotatul aliat al dinastului kievean. Implicarea suveranului din Polonia în înfruntările din Rusia fusese cunoscută nu numai însoţitorilor lui Eymund, ci şi gărzii compuse din 500 de danezi, despre care cronicarul german Thietmar von Merseburg pretinde că asigura apărarea Kievului, în momentul pătrunderii polonezilor în capitala cnezatului, la 14 august 1018¹⁷⁰. Substituirea de nume din *Eymundarpáttir* se explică, desigur, prin confuzia dintre cei doi protagoniştii în luptele cu Iarizleif / Iaroslav.

Pe lângă acest punct de vedere, admis de majoritatea specialiştilor¹⁷¹, s-a emis şi supoziţia că, pentru anumite segmente ale naraţiunii din izvorul scandinav, numele de Burizleif l-ar fi desemnat pe Boris¹⁷². Lovitura de graţie dată lui Boris, rănit doar de boierii din Vyshgorod¹⁷³, este atribuită într-o scriere cu caracter

¹⁶⁶ Чтение о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 11 şi 13; *Сказание о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *ibidem*, p. 37 şi 43.

¹⁶⁷ Cf. notele 153, 155 şi 157.

¹⁶⁸ F. Jónsson, *Flateyjarbók*, în *Aarboger for nordisk oldkyndighed og historie*, III, 17, 1927, p. 139–190; S. Würth, *Flateyjarbók*, în *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, ed. J. Hoops, ed. a 2-a, 9, Berlin-New York, 1995, p. 171–173.

¹⁶⁹ *Eymundar Saga*, p. 173–211; *Eymundar páttir Hringssonar*, p. 118–134; *Saga об Эймунде*, în E. A. Rydzevskaia, *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, Moscova, 1978, p. 89–104.

¹⁷⁰ Thietmari *Chronicon*, ed. Ioh. M. Lappenberg, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, III, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1839, p. 870–871; Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon / Thietmar von Merseburg, Chronik*, ed. W. Trillmich, Darmstadt, 1962, p. 474–475.

¹⁷¹ H. Cross, *Yaroslav the Wise in Norse Tradition*, în *Speculum*, IV, 1929, p. 186–188; B. Briem, *Alt-Skandinavien in der neueren russischen wissenschaftlichen Literatur*, în *Acta Philologica Scandinavica*, V, 1930, 1, p. 232–234; N. T. Belaiew, *Eymundar Saga and Icelandic research in Russia*, în *Saga-Book of the Viking Society*, XI, 1928–1936, p. 97–99; V. V. Mavrodin, *Образование древнерусского государства*, Leningrad, 1945, p. 349–353; H. R. Ellis Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, Londra, 1976, p. 158–163; R. Cook, *Russian History, Icelandic Story, and Byzantine Strategy in Eymundar páttir Hringssonar*, în *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 17, 1986, p. 65 şi urm.; S. Franklin şi J. Shepard, *The Emergence of Rus, 750–1200*, Londra – New York, 1996, p. 189–190.

¹⁷² B. A. Rybakov, *Киевская Русь*, în *История СССР с древнейших времен до наших дней*, I, red. resp. B. A. Rybakov, Moscova, 1966, p. 519; idem, *Early Centuries of Russian History*, trad. J. Weir, Moscova, 1965, p. 78; A. M. Členov, *Zur Frage der Schuld an der Ermordung des Fürsten Boris*, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, 19, 1971, 3, p. 321–346; H. Rüss, *Das Reich von Kiev*, în *Handbuch der Geschichte Russlands*, ed. M. Hellmann, K. Zernack, G. Schramm, I, *Bis 1613. Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*, 1, ed. M. Hellmann, Stuttgart, 1981, p. 315.

¹⁷³ *PVL*, I, p. 91; *Ip.let.*, col. 120.

hagiografic unor doi varegi¹⁷⁴, nenominalizați ca atare, în vreme ce, în lucrarea islandeză în discuție, suprimarea lui Burizleif este pusă pe seama lui Eymund și Ragnar¹⁷⁵, de aici decurgând supoziția amintită, motivată poate și de faptul că, în realitate, Sviatopolk nu căzuse victimă varegilor, ci își găsisse sfârșitul în afara Rusiei, în circumstanțe neelucidate¹⁷⁶.

În altă ordine de idei, însă, anumite detalii despre omorârea lui Boris, consemnate în *Povestirea și pătimirea și lauda sfinților Boris și Gleb*, care, aparent, ar pleda pentru vinovăția lui Iaroslav în exterminarea fraților săi mai mici, nu ni se pare că întrunesc suficiente garanții de veridicitate. Între altele, găsim ilogic faptul ca boierii – care se angajaseră în mod ferm să-l lichideze pe Boris – să nu fi reușit decât să-l rănească, Sviatopolk trebuind astfel să facă apel la doi varegi, pentru a “desăvârși” asasinatul. Pe de altă parte, atrage atenția notificarea inserată în *Povestirea anilor de demult*, potrivit căreia omorârea marelui cneaz Iaropolk I Sviatoslavici în 980, din dispoziția fratelui său Vladimir, era pusă tot pe seama a doi varegi¹⁷⁷, o similitudine întrucâtva suspectă. De aceea, ne întrebăm dacă, în primul caz, n-ar putea fi vorba de o tentativă a autorului care a redactat *Povestirea și pătimirea și lauda sfinților Boris și Gleb* de a diminua parțial culpa compatrioților și – în spiritul unor puseuri xenofobe – de a-i incrimina în schimb suplimentar pe alogeni.

Acceptarea scenariului decurgând din juxtapunerea narațiunii despre Burizleif, din *Eymundarpáttir*, și despre Boris, din *Povestirea anilor de demult* și din lucrările cu caracter hagiografic, ar presupune, evident, implicarea lui Iaroslav în suprimarea fraților săi vitregi, el având, prin urmare, nu ipostaza de răzbnător, ci de inspirator al asasinării lor¹⁷⁸. Exteriorizând ambiții nedisimulate la tron, fără îndoială că Iaroslav nu avea motive să vadă cu ochi buni preferința lui Vladimir pentru eventuala succesiune la tron a lui Boris sau Gleb. Cu numai câteva luni înainte de a i se apropia sfârșitul, raporturile lui Vladimir cu fiul său de la Novgorod se tensionaseră într-atât încât era inevitabilă izbucnirea unui conflict, determinat de sistarea remiterii impozitelor pretinse de Kiev marelui centru urban de pe râul Volhov. De ambele părți se făcuseră asidue pregătiri pentru luptă, suspendate doar de boala și moartea lui Vladimir, la 15 iulie 1015¹⁷⁹. Aflat în preajmă, Boris nu se putea sustrage proiectului tatălui său de a anihila răzvrătirea fiului de la Novgorod. De aici, însă, până la a-i atribui lui Iaroslav un rol în exterminarea lui Boris și Gleb este o cale destul de lungă, pe care mărturiile surselor narative nu o acoperă. Ceea ce, poate, Iaroslav ar fi fost pus în situația să comită, în cazul în care Boris și Gleb ar fi preluat puterea la Kiev, a fost săvârșit de către Sviatopolk, care, într-un fel i-a netezit ascensiunea spre puterea absolută în Rusia. Dacă Iaroslav ar fi pus într-adevăr la cale asasinatele, este greu de imaginat ca, în timpul îndelungatei sale domnii, încheiate tocmai în 1054, el ar fi avut ipocrizia și cinismul să patroneze prefigurarea cultului celor doi martiri, iar, pe de altă parte, este improbabil ca posteritatea să-i fi trecut cu vederea dublicitatea și să fi acceptat o măsurire atât de flagrantă a responsabilităților.

Boris și Gleb au fost cei dintâi exponenți ai poporului rus pe care Biserica a decis să-i sanctifice. Confruntată cu recrudescența elementelor păgâne, pe de o parte, și cu stricta obediență confesională față de Bizanț, pe de altă parte, mitropolia kieveană, aflată pe făgașul maturizării conceptelor dogmatice, aspira la legitimarea pe plan intern și extern, precum și la dobândirea unui prestigiu imprescriptibil, de nivel similar cu acela al altor organisme bisericesti ale vremii. În tentativa de a împlini aceste năzuințe, interesele forurilor ecleziastice convergeau cu acelea ale tuturor eșantioanelor instituționale, cu prioritate ale vârfurilor ierarhiei politice, pe deplin conștiente că Biserica reprezintă un pilon vital al statalității.

De aceea, nu numai Biserica avea propensiune pentru sacralizări și se vădea preocupată în gestionarea acestui fenomen, ci și puterea seculară. Autoritatea la scară continentală a marelui cneaz al Kievului fusese dobândită treptat, cu mai multe decenii înainte de adoptarea oficială a creștinismului, în primul rând datorită atuurilor sale pe plan economic și potențialului militar, dar, după convertire, se impunea necesitatea ca

¹⁷⁴ *Сказание о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 37. Pentru iconografia medievală ce înfățișează asasinarea prințului Boris de cei doi varegi, cf. *Сказание о Борисе и Глебе. Факсимильное воспроизведение житийных повестей из Сильвестровского сборника...*, facsimil p. 128; *Радзивилловская летопись*, pl. p. 75.

¹⁷⁵ *Eymundar Saga*, p. 195–202; *Eymundar páttir Hringssonar*, p. 127–130; *Saga ob Eймунде*, p. 98–99.

¹⁷⁶ *PVL*, I, p. 98.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 55.

¹⁷⁸ A. M. Členov, *op. cit.*, p. 321 și urm.; H. Rüss, *op. cit.*, p. 315; O. Pritsak, *The Origin of Rus'*, I, *Old Scandinavian Sources other than the Sagas*, Cambridge, Mass., 1981, p. 32; J.-P. Arrignon, *Le Dit d'Eymundr et le martyre du prince Boris de Russie (1015)*, în *Médiévale*, 20, 1991, p. 58–60; J. Korpela, *op. cit.*, p. 170.

¹⁷⁹ *PVL*, I, p. 89.

dinastia conducătoare să deţină şi îndrituire confesională. Aceste imperative au ţesut solidarităţi pentru acţiuni comune, a căror finalitate ţinea avantaje bivalente, constând, în principal, în legitimarea celor care patronau canonizările şi în validarea prestigiului lor.

În demersurile vizând sanctificarea lui Boris şi Gleb s-a întrevăzut, totodată, o exteriorizare a orgoliului naţional şi o tentativă de abjurare a statutului de subordonare spirituală inflexibilă în raport cu Constantinopolul¹⁸⁰. Poate că, spre a contracara o asemenea orientare, însuşi capul Bisericii ruse, mitropolitul Gheorghe, care era originar din Bizanţ, avusese o atitudine cel puţin rezervată în legătură cu proiectul canonizării celor doi martiri. Vechiul letopiseţ rusesc de la Lavra Pecerskaia pretinde că, în 1072, în cadrul ceremonialului depunerii sicriului lui Boris într-un alt lăcaş din Vyshgorod, numai buna mireasmă emanată de moaştele sale – simbol al binecuvântării divine – l-ar fi determinat pe înaltul prelat grec să se pocăiască pentru că se îndoise de sfinţenia lui¹⁸¹. Având această reticenţă, este greu de crezut că el ar fi fost un promotor al sanctificării, la care probabil a trebuit să consimtă, sub presiunea factorilor instituţionali spirituali şi temporali.

Indiferent de modalităţile de interpretare ale episodului de mai sus, considerăm că în iniţiativa canonizării unui localnic nu trebuie întrevăzut prioritar un gest de ostilitate şi de contestare făţişă a prerogativelor patriarhiei constantinopolitane, a cărei ascendenţă nu decurgea numai din marele ei prestigiu, ci şi din preceptele Bisericii ortodoxe, pe care doar organismele ecleziastice eretice şi sectare cutezau să le nesocotească. Exerciţându-şi jurisdicţia într-o ţară convulsionată încă de recidivări ale păgânismului, mitropolia de la Kiev nu putea risca să i se conteste legitimitatea datorită anumitor manifestări potrivnice unui for căruia conciliile îi recunoscuseră preeminenţa la scară universală, cu atât mai mult cu cât admiterea vocaţiei ecumenice a Constantinopolului nu era de natură să-i pericliteze larga autonomie zonală.

Pe de altă parte, un curent tranşant de detaşare de autoritatea ecleziastică a Bizanţului nici nu era posibil, în condiţiile în care ierarhia superioară a Bisericii ruse se compunea prioritar din arhieriei originari din Imperiu¹⁸². Deloc lipsit de semnificaţie este faptul că, din cei 23 de mitropoliţi ai Kievului şi ai întregii Rusii, care au păstorit în intervalul cuprins între creştinarea cnezatului şi anul 1281, numai doi proveneau din clerul autohton, restul fiind greci¹⁸³.

Chiar dacă, alături de Biserică, promotorii cultului lui Boris şi Gleb au fost reprezentanţii clanului Ruricizilor, aceştia nu au preconizat cătuşi de puţin ca preaslăvirea lor să rămână o problemă familială. Într-un timp relativ scurt, venerarea a dobândit o largă audienţă, îmbrăcând formele unui autentic crez de expresie populară, astfel că, în mod spontan, li s-au pus în seamă numeroase intervenţii miraculoase în ajutorul celor năpăstuiţi¹⁸⁴. Aşa cum s-a întâmpilat relativ constant pe diferite meridiane ale mapamondului, şi la un nivel foarte proliferat în vechea Rusie¹⁸⁵, credinţele şi practicile populare s-au sustras adesea controlului Bisericii,

¹⁸⁰ B. Grékov, *La culture de la Russie de Kiev*, Moscova, 1947, p. 105–107; idem (B. D. Grekov), *Культура древней Руси*, în *Очерки истории СССР, Период феодализма IX–XV вв.*, I, red. B. D. Grekov, L. V. Cherepnin, V. T. Pashuto, Moscova, 1953, p. 219–220; B. Widera, *Jaroslaws des Weisen Kampf um die kirchliche Unabhängigkeit von Byzanz. Dynastische Verbindung der Rus zu Deutschland und Frankreich*, în *Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, ed. J. Irmscher, Berlin, 1957, p. 163–164; A. Poppe, *Le prince et l'Église en Russie de Kiev depuis la fin du Xe siècle et jusqu'au début du XIIIe siècle*, în *Acta Poloniae Historica*, 20, 1969, p. 115–119; idem, *Das Reich der Rus' im 10. und 11. Jahrhundert: Wandel der Ideenwelt*, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 28, 1980, 3, p. 350–354; H. Y. Prochazka, *op. cit.*, p. 505 şi urm.

¹⁸¹ PVL, I, p. 121. Cf. şi *Чтение о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 21; *Съказание чудесь святою страстотърпцю Христову Романа и Давида*, în *ibidem*, p. 56.

¹⁸² E. Hösch, *Griechische Bischöfe in Altrussland*, în *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag*, ed. E. Hübner, E. Klug şi J. Kusber, Stuttgart, 1998, p. 201–220.

¹⁸³ A. Poppe, *Die Mitropoliten und Fürsten der Kiever Rus'*, în G. Podskalsky, *op. cit.*, p. 281–282; A.-E. N. Tachiaos, *The Greek metropolitans of Kievan Rus': an evaluation of their spiritual and cultural activity*, în *Harvard Ukrainian Studies*, XII–XIII, 1988–1989, p. 431–432.

¹⁸⁴ I. Kologrivof, *Essai sur la sainteté en Russie*, Bruges, 1953, p. 27–33; D. Obolensky, *Popular religion in medieval Russia*, în *The Religious World of Russian Culture. Russia and Orthodoxy*, II, *Essays in Honor of Georges Florovsky*, ed. A. Blane, Haga-Paris, 1975, p. 45–46; G. Lenhoff, *The Martyred Princes Boris and Gleb: a Socio-Cultural Study of the Cult and the Texts*, Columbus, Ohio, 1989, p. 32 şi urm.; K. A. Solov'ev, *Культ святыхъ Бориса и Глеба во властныхъ отношенияхъ древней Руси XI – начала XII века*, în *Вопросы истории*, 2002, 5, p. 14–33.

¹⁸⁵ B. A. Rybakov, *Язычество древней Руси*, Moscova, 1988, p. 455 şi urm.; S. Senyk, *A History of the Church in Ukraine, I, To the End of the Thirteenth Century*, Roma, 1993, p. 191–201. Pentru repere bibliografice, cf. L. A. Kocha, *Язычество в древней Руси*, în *Советская историография Киевской Руси*, red. princip. V. V. Mavrodin, Leningrad, 1978, p. 166–171.

care a fost constrânsă, în cele din urmă, nu numai să le admită, ci și să le integreze normelor rituale stipulate de conciliile ecumenice.

Credibilitatea sporită era reclamată de înalții ierarhi drept contrapondere față de nostalgia pământului, reprezentați mai cu seamă de vrăjitori, care reușeau să-și găsească numeroși aderenți și chiar să-i ridice împotriva autorităților bisericești. Răbufniri eretice violente, instigate de asemenea vrăjitori, avuseseră loc în ținutul Rostovului, la Beloozero și la Novgorod, în cursul lui 1071¹⁸⁶, și se pune întrebarea dacă nu s-ar putea stabili o conexiune între aceste iruperi ale pământului neîngenunchiat încă – semnalate, de altfel, anterior și în vecinătatea vestică a Rusiei, în Ungaria, Polonia, Scandinavia etc. – și solemnitățile fastuoase din anul următor de la Vyshgorod. Dacă strămutarea, în 1072, a prăznuirii inițiale a tinerilor cneji martirizați, de la 24 iulie la 2 mai, într-o perioadă când unele comunități slave celebrau o sărbătoare păgână de notorietate, legată de sosirea primăverii și de calendarul agricol, constituia o concesie făcută vechilor practici, așa cum pretindea Boris Alexandrovici Rybakov¹⁸⁷, sau dacă se datora altor rațiuni, este mai greu de știut.

Dreptul de a acorda canonizarea în cadrul Bisericii ortodoxe, la începutul mileniului I, nu era monopolul patriarhiei ecumenice, ci putea fi asumat și de episcopi, fără a fi nevoie de sancționarea instanțelor ierarhice superioare. În această situație, cultul celor sanctificați se bucura doar de o venerare zonală, neavând decât în mod aleatoriu reverberații transfrontaliere. O asemenea practică s-a aflat în parțială contradicție cu reglementările din cadrul Bisericii romano-catolice, care, cu precădere din secolele X–XI, rezervase dreptul de sanctificare Scaunului apostolic, pe măsură ce cultul sfinților își accentua pregnant caracterul public¹⁸⁸. De altfel, rigori de asemenea factură au fost mai puțin proprii lumii ortodoxe, ale cărei manifestări persuasive, și adesea chiar inflexibile, convergeau preponderent spre sfera dogmelor teologice¹⁸⁹. De-abia în secolul al XIII-lea, Constantinopolul a impus parafarea canonizărilor prin decrete sinodale¹⁹⁰.

În diverse circumstanțe, atât în Orient cât și în Occident, personalitățile cu aport preminent în convertirea unor ample comunități umane au fost răsplătite de către Biserică cu sanctificarea, după o anumită perioadă de la curmarea existenței lor terestre. O asemenea decizie ar fi putut să fie luată operativ și în cazul lui Vladimir, căruia vechile letopisețe îi recunosc pe deplin aportul la creștinarea conaționaliilor și îi consacră o *laudatio* plină cu epitete din cele mai măgulitoare¹⁹¹. Cu toate acestea, canonizarea marelui cneaz s-a petrecut la aproximativ două veacuri de la moartea sa, iar ecoul acestui eveniment a fost atât de palid în sursele narative ale vremii, încât reconstituirea demersurilor întreprinse comportă dificultăți insurmontabile, inclusiv în privința fixării reperelor cronologice. O binecunoscută cronică rusă îi atribuie calitatea de sfânt (*Володимиръ ѿтци*), referindu-se la realități aferente anului 1254¹⁹², dar se presupune că sanctificarea ar fi avut loc înainte de marea invazie mongolă, cel mai devreme la sfârșitul secolului al XII-lea sau la începutul veacului următor¹⁹³.

De altfel, Biserica rusă, aflată într-o etapă de organizare incipientă, era prea lipsită de experiență în anii ce au succedat morții lui Vladimir, spre a întrevădea oportunitatea asumării unui program de canonizări. Într-un asemenea demers, aceasta avea să se implice de-abia spre mijlocul celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea.

Potrivit vechii cronici ruse, în mai 1072, moaștele lui Boris și Gleb ar fi fost depuse în sicrie de piatră și strămutate într-o nouă biserică, ridicată de Iziaslav Iaroslavici la Vyshgorod, în cadrul unui ceremonial unic până atunci în Rusia Kieveană prin fast și amploare, ce se pretindea o manifestare cu extrapolare națională,

¹⁸⁶ PVL, I, p. 116–121; *Ip.let.*, col. 164–171.

¹⁸⁷ B. A. Rybakov, *Russian Applied Art...*, p. 94–95. Cf. și idem, *Язычество...*, p. 657 și 662.

¹⁸⁸ T. Ortolan, *Canonisation dans l'Église romaine*, în *Dictionnaire de théologie catholique*, II, 2, Paris, 1939, col. 1633 și urm.; A. Poppe, *La naissance...*, p. 48; B. Abou-El-Haj, *The Medieval Cult of Saints. Formations and Transformations*, Cambridge, 1994, p. 13–15; A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Age*, trad. J. Birell, Cambridge, 1997, p. 22–23.

¹⁸⁹ S. Runciman, *La civilisation byzantine, 330–1453*, trad. E. J. Lévy, Paris, 1952, p. 133–139; J. Meyendorff, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*, trad. Al. I. Stan, București, 1996, *passim*.

¹⁹⁰ P. Schneider, *Aspekte der politischen Heiligenverehrung in Byzanz*, în *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, ed. J. Petersohn, Sigmaringen, 1994, p. 365 și urm. Cf. și R. Morris, *The political saint in Byzantium in the tenth and eleventh centuries*, în *ibidem*, p. 385–402; D. de Abrahamse, *The transformation of the saint in early medieval Byzantium*, în *Byzantine Studies / Études Byzantines*, II, 1975, 2, p. 122–131; P. Magdalino, *The Byzantine holy man in the twelfth century*, în *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, Londra, 1981, p. 51–60.

¹⁹¹ PVL, I, p. 89–90.

¹⁹² *Ip.let.*, col. 821.

¹⁹³ E. Golubinskii, *История канонизации святыхъ въ русской церкви*, Moscova, 1903, p. 63–64; V. Vodoff, *Pourquoi le prince Volodimer Svjatoslavič n'a-t-il pas été canonisé?*, în *Harvard Ukrainian Studies*, XII–XIII, 1988–1989, p. 446–462; B. Uspenskii, *Когда был канонизирован князь Владимир Святославич*, în *Palaeoslavica*, X, 2002, 2, p. 271–281. Cf. și D. S. Likhachev, *Комментарии*, în PVL, II, p. 357.

reunind vârfurile ierarhiei laice și ecleziastice, în frunte cu frații Iziaslav, Sviatoslav și Vsevolvd, fiii lui Iaroslav cel Înțelept, cneji la Kiev, Cernigov și, respectiv, Pereiaslavl, secondăți de mitropolitul Gheorghe și de numeroși episcopi și egumeni din toată țara¹⁹⁴.

Cu prilejul respectiv, cei doi martiri sunt nominalizați cu apelativul de *sfinți*¹⁹⁵, ceea ce presupune că festivitatea a inclus și sacralizarea lor oficială, fapt admis de majoritatea specialiștilor¹⁹⁶. Unii cercetători consideră, însă, că începuturile cultului lui Boris și Gleb se pot fixa cu circa o jumătate de secol mai înainte, adică prin 1020 sau în anii imediat următori¹⁹⁷ – cel mai târziu în 1039, precum susține reputatul slavist Ludolf Müller¹⁹⁸ –, adică din momentul când Iaroslav cel Înțelept și-a consolidat stăpânirea la Kiev, după înfrângerea decisivă a lui Sviatopolk. Neavând un suport documentar irefutabil, argumentele invocate în sprijinul acestei aserțiuni nu au însă darul de a convinge pe deplin. Același impediment periclitează validarea supoziției potrivit căreia sanctificarea celor doi martiri ar fi avut loc în ultima parte a domniei lui Iaroslav. În favoarea sa s-a sugerat că ar pleda faptul că, după 1045, prenumele de Boris și Gleb încep să fie atribuite nepoților lui Iaroslav cel Înțelept, iar ulterior și altor reprezentanți ai caselor princiare din Rusia¹⁹⁹. Dacă adoptarea acestor nume în repertoriul antroponimiei cneziale ar presupune implicit canonizarea sau numai prefigurarea acesteia rămâne, însă, sub semnul incertitudinii. După cum se constată în Rusia Kieveană, numele dinaștilor din perioada precreștină – care nu numai că nu au fost canonizați, dar nici măcar botezați (Rurik, Oleg, Igor, Sviatopolk, Sviatoslav, Iziaslav etc.) –, atât cele de origine scandinavă, cât și cele est-slave, au continuat să rămână în uz și după convertirea oficială, ceea ce reflectă o onomastică lipsită de conotații simbolice creștine, spre deosebire de situația din alte state europene (Bulgaria, Ungaria etc.), unde, după actul convertirii, s-a renunțat aproape total sau chiar total la numele vechilor suverani, în favoarea celor inserate în calendarul creștin.

Faptul că în *Povestirea anilor de demult* se relevă că, în anul 1093, celebrarea la 24 iulie a sfinților Boris și Gleb era „o sărbătoare nouă în Țara Rusă” (*праздникъ Бориса и Глѣба, еже есть праздникъ новый Русьскыя земля*)²⁰⁰ ar constitui un argument că sanctificarea lor nu se făcuse de prea multă vreme. În cazul în care aceasta s-ar fi săvârșit încă din timpul domniei lui Iaroslav cel Înțelept, deci de aproximativ o jumătate de secol sau chiar mai de demult, precizarea vechiului letopiset nu și-ar fi avut sensul. În aceeași ordine de idei, dacă canonizarea ar fi avut loc cu mai multe decenii înainte de strămutarea moaștelor – din 1072 –, cu greu s-ar explica atât circumspecția față de atributele cnejilor martiri, cât și gestul de pocăință al mitropolitului Gheorghe, exteriorizat cu acel prilej, despre care am amintit mai sus.

După 1072, venerarea lor a urmat un curs ascendent, ei devenind sfinți protectori ai Rusiei, ceea ce a presupus și atribuirea calității de a-i tămădui pe ologi, orbi și alți bolnavi, de a-i elibera pe cei înrobiți, de a

¹⁹⁴ PVL, I, p. 121. Cf. și *Чтение о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 18–22.

¹⁹⁵ PVL, I, p. 121; *Чтение о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 19–21.

¹⁹⁶ B. D. Grekov, *Культура древней Руси*, în *Очерки...*, p. 220; A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge, 1970, p. 398, nota 110; M. Kh. Aleshkovskii, *Русские глеборисовские энколпионы...*, p. 122–123; A. Poppe, *О времени зарождения культа Бориса и Глеба*, în *Russia Mediaevalis*, I, 1973, p. 6–29; idem, *La naissance...*, p. 46–53; idem, *Politik und Heiligenverehrung in der Kiever Rus'. Der apostelgleiche Herrscher und seine Märtyrersöhne*, în *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, p. 412–413; A. Poppe și D. Poppe, *Boris et Gleb*, în *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, V, *Les saintetés dans les Empires rivaux (815–1053)*, ed. P. Riché, Paris, 1986, p. 93–94; P. Hollingsworth, *Introduction*, în *The Hagiography...*, p. XXVII–XXVIII; J. Korpela, *op. cit.*, p. 171–173.

¹⁹⁷ V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 235–236; O. Pritsak, *op. cit.*, p. 32.

¹⁹⁸ L. Müller, *Zur Frage nach dem Zeitpunkt der Kanonisierung der Heiligen Boris und Gleb*, în *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, ed. A.-E. N. Tachiaos, Thessaloniki, 1992, p. 321–339; idem, *О времени канонизации святых Бориса и Глеба*, în *Russia Mediaevalis*, VIII, 1995, 1, p. 5–20. Principalul protagonist al controversei angajate cu Ludolf Müller în legătură cu fixarea cronologică a momentului canonizării principilor martiri a fost medievistul polonez Andrzej Poppe (cf. nota 196), litigiul prilejuind – de ambele părți – etalarea unor substanțiale valențe cărturărești. Venerarea sfinților Boris și Gleb de către rușii trecuți la catolicism a fost acceptată de papa Benedict XIII la sfârșitul primului sfert al secolului al XVIII-lea. Cf. *Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier avec l'histoire des fêtes*, VIII, *Juillet*, Paris, 1949, p. 292; D. Farmer, *Oxford Dictionary of Saints*, ed. a 4-a, Oxford-New York, 1997, p. 66.

¹⁹⁹ A. Poppe, *La naissance...*, p. 43–44.

²⁰⁰ PVL, I, p. 145.

mângăia năpăstuiții, de a ajuta pe cei aflați în primejdie, dar mai cu seamă de a contribui la mântuirea dreptcredincioșilor²⁰¹. Consumându-se în vâltoarea disputelor fratricide pentru preluarea puterii politice, martirajul tinerilor cneji a fost reținut pe plan extraconfesional drept pildă de loialitate dinastică și de încarnare a respectului pentru legitimitatea succesiunii la tron, reflectând, totodată, oprobriul ferm față de tranșarea violentă a animozităților și litigiilor. Nu întâmplător, atunci când, în anul 1101, mitropolitul și egumenii au obținut de la marele cneaz Sviatopolk Iziaslavici iertarea nepotului său Iaroslav, fiul lui Iaropolk Iziaslavici, care fusese înfrânt și încarcerat, pentru a i se scoate cătușele și a fi eliberat, acesta a fost condus în fața mormintelor sfinților Boris și Gleb²⁰², unde, probabil, a trebuit să presteze un jurământ de loialitate. Sfinții patronau în acest caz o reconciliere dinastică la inițiativa Bisericii, menită să stăvilească confruntările armate și vărsările de sânge.

O nouă sărbătorire de anvergură națională a sfinților Boris și Gleb, patronată de marele cneaz Vladimir II Vsevolodovici, zis Monomahul, și care a avut darul să antreneze, la fel ca și în 1072, somități din vârful piramidei politice și al cinului preoțesc, s-a consumat pe 2 mai 1115, când moaștele celor doi mucenici au fost din nou strămutate, de data aceasta într-o biserică din piatră, ridicată tot la Vyshgorod²⁰³. Din acel moment nu au mai fost posibile reuniuni de asemenea grandoare pentru venerarea sfinților martiri, dat fiind că Rusia Kieveană cunoscuse un implacabil proces de erodare a unității politice, faliile ce separau entitățile cneziale adâncindu-se cvasipermanent.

Această realitate nu a împiedicat, însă, larga răspândire a cultului lui Boris și Gleb în toate regiunile rusești, unde celor doi sfinți li s-au dedicat numeroase lăcașuri bisericești. Asemenea construcții au fost ctitorite de cneji sau de negustori bogați la Borispol, Cernigov, Grodno, Kideksha, Kiev, Novgorod, Novogradok, Polotsk, Riazanul Vechi, Rostov, Smiadyn, Smolensk și, posibil, și în alte localități²⁰⁴. Dintre cele mai vechi biserici păstrate, cu totul remarcabilă este cea de la Cernigov – Borisoglebskii sobor, construită prin 1115/1120-1123 de cneazul David Sviatoslavici –, edificiu care a suferit mari distrugereri în urma hecatombei mongole, dar a fost restaurat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și refinit ulterior în mai multe rânduri²⁰⁵ (fig. 18).

Dincolo de hotarele Rusiei, un lăcaș închinat sfinților Boris și Gleb fusese ridicat la cumpăna secolelor XII și XIII într-un cartier periferic al Constantinopolului, unde îl semna un pelerin rus din Novgorod, ulterior hirotonit episcop cu numele de Antonie, care venise în megapolisul de la Bosfor cu îndatoriri pioase, cu puțin timp înainte ca acesta să cadă în mâinile latinilor participanți la Cruciada a IV-a. Același călător semna icoane cu chipurile celor doi cneji martiri în faimoasa catedrală Sfânta Sofia²⁰⁶. Interesele speciale ale

²⁰¹ *Ibidem*, p. 93; *Чтение о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ...*, p. 22–23; *Съказание чудесь святою страстотърпцю Христову Романа и Давида*, în *ibidem*, p. 54–55. Cf. și A. Kniazeff, *Le miracle de la sainteté russe après la mort de Saint Vladimir*, în *Mille ans de christianisme russe 988–1988. Actes du Colloque international de l'Université Paris X – Nanterre, 20–23 janvier 1988*, Paris, 1988, p. 52–53.

²⁰² *PVL*, I, p. 199. Cf. și *Ip.let.*, col. 250.

²⁰³ *PVL*, I, p. 199; *Ip.let.*, col. 171–172. Pentru acest monumental edificiu de cult, investigat prin ample săpături arheologice, cf. M. K. Karger, *К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде*, în *Советская археология*, XVI, 1952, p. 77–99. Tot lui M. K. Karger i se datorează efectuarea cercetărilor arheologice de la biserică cu hramul sfinților Boris și Gleb de la Novogradok. Cf. idem, *Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке*, în *Краткие сообщения*, 150, 1977, p. 79–85.

²⁰⁴ P. A. Rapoport, *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников (Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1–47)*, Leningrad, 1982, p. 20, 28–29, 38, 41–43, 49–50, 60–62, 66–67, 82–83, 98, 101, 103–104, 113; idem, *Древнерусская архитектура*, Sankt-Peterburg, 1993, p. 261–266, 268; idem, *Building the Churches of Kievan Russia*, Aldershot, Hampshire – Brookfield, Vermont, 1995, *passim*.

²⁰⁵ E. V. Vorobieva, A. A. Tits, *О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове*, în *Советская археология*, 1974, 2, p. 98–111; H. Faensen, V. Ivanov, *Arhitectura rusă veche*, I, trad. H. R. Radian, București, 1981, p. 121–122; V. I. Mezentssev, *The masonry churches of medieval Chernihiv*, în *Harvard Ukrainian Studies*, XI, 1987, 3–4, p. 375–377. Pentru investigațiile arheologice de la Borisoglebskii sobor, cf. B. A. Rybakov, *Древности Чернигова*, în *МИА*, 11, Moscova-Leningrad, 1949, p. 87–89.

²⁰⁶ Antoine, archevêque de Novgorod, *Description des Lieux-Saints de Constantinople*, în *Itinéraires russes en Orient*, trad. B. de Khitrowo, I, 1, Genève, 1889 (reimprimare Osnabrück, 1966), p. 95 și 107. Pentru textul original rusesc, cf. *Книга паломникъ. Сказание месь Святыхъ во Цареграде Антонія, архієпископа Новгородскаго въ 1200 году*, red. M. Loparev, în *Православный Палестинский сборникъ*, XVIII, 3, 1899. Cf. și J.-P. Arrignon, *Un pèlerin russe à Constantinople: Antoine de Novgorod*, în *Médiévales*, 12, 1987, p. 33–41.

reprezentanților Bisericii și negustorimii ruse în capitala Imperiului bizantin explică preocuparea de a dispune de un lăcaș de rugăciune, ridicat probabil prin eforturile lor financiare, pentru propria folosire.

Imaginea tinerilor cneji kieveni s-ar regăsi, după opiniile unor istorici de artă, pe o frescă interioară ce împodobește mănăstirea Mileševa din Serbia medievală²⁰⁷. Cei doi frați sunt redați în picioare, într-o atitudine ce se regăsește cvasiidentice pe numeroase iconițe din metal și piatră și pe icoane de lemn, produse de meșteșugari și pictori ruși. Reprezentările lui Boris și Gleb în partea vestică a Peninsulei Balcanice, în măsura în care se vor confirma în mod precis, ar ridica desigur probleme interesante de interpretare.

Circumscribit cu prioritate perimetrului Rusiei Kievene, cultul sfinților Boris și Gleb a avut, cu toate acestea, anumite ecouri și la alte popoare. Nu este exclus ca, pe linia filierei raporturilor dinastice, ele să se fi propagat și spre vestul Europei, chiar dacă ipoteza existenței unei variante latine²⁰⁸ a legendei martirilor ruși nu se confirmă. Păstrarea unor frânturi din relicvele celor doi sfinți la abația din Sázava, unde în anul 1093 li s-a dedicat și un altar²⁰⁹, probează venerarea lor în Boemia, cu care Rusia întreținea statornice raporturi de colaborare.

Spre concluzii similare conduce o însemnare de pe un sinaxar grecesc, provenind de la Sudak (Soldaia), de pe coastele meridionale ale Crimeei. Însemnarea, care prin prisma trăsăturilor paleografice a fost atribuită secolului al XIII-lea, notifică celebrarea anuală a sfinților Boris și Gleb pe 24 iulie²¹⁰. După cum este cunoscut, pe litoralul pontic al Crimeei, populația era foarte mozaicată din punct de vedere etnic și confesional, nelipsind nici reprezentanții diasporei rusești.

În urma conviețuirii cu rușii, comunitățile armenie și-au însușit de timpuriu cultul sfinților Boris și Gleb, fapt confirmat de realizarea unei lucrări hagiografice abreviate privind martirajul lor, tradusă în armeană și inclusă într-un sinaxar din anul 1269, păstrat în prezent la Veneția. Teza potrivit căreia textul armean ar fi avut drept model un manuscris grecesc²¹¹ a fost infirmată, făcându-se dovada că traducătorul anonim armean, indiferent dacă a activat la Kiev sau în Crimeea, s-a folosit, de fapt, de un original rusesc²¹².

Având în vedere că sanctificarea nu a vizat cuvioși cărora li s-a hărăzit moartea mucenicească, nici ocrotitori și propovăduitori obstinați ai dreptei credințe, cu curaj neîntinat în înfruntarea prigoanei anticreștine, și nici credincioși cu înzestrare duhovnicească aparte, cu eficiență deosebită în activitatea misionară și în combaterea abaterilor eretice sau distinși prin exemplaritatea ascetismului, ci victimele ale unui asasinat săvârșit din rațiuni politice, se pune problema de ce alegerea a căzut asupra lui Boris și Gleb.

După cum se știe, disputele de pe eșichierul politic din Rusia Kieveană au degenerat frecvent în înfruntări sângeroase, ce au afectat reprezentanți ai tuturor păturilor sociale. Pentru a dobândi venerația dreptcredincioșilor, mai ales în momentele când rosturile vieții creștine nu erau pe deplin așezate, era nevoie de persoane de notorietate, cu o configurație morală neîntinată. Din acest punct de vedere, tinerii cneji Boris și Gleb, aflați în vârful ierarhiei politice și aspiranți potențiali la puterea supremă într-unul din statele cele mai robuste și dinamice ale Europei, erau desigur reprezentativi, iar faptul că au căzut jertfă vitregiilor vremurilor a tras hotărâtor în cumpăna opțiunii de a li se conferi statutul de mucenici.

Cum eliminarea lor brutală din cursa pentru dobândirea hegemoniei la Kiev a contat decisiv în acest sens, se ridică întrebarea de ce fratele vitreg al celor doi, Sviatoslav, executat și el tot din dispoziția lui Sviatopolk, nu a întrunit aceleași sufragii din partea celor ce au instrumentat canonizarea. Nu este exclus ca o influență notabilă în aceasta privință să se fi datorat împrejurării că Sviatoslav a încercat cu disperare să-și salveze viața, când a conștientizat amenințarea ce plana asupra sa, spre deosebire de frații săi, care și-au acceptat resemnați destinul, comportament preamărit în cel mai înalt grad în toate scrierile teologice vechi-rusești.

Un anumit rol în atribuirea unui statut privilegiat lui Boris și Gleb pe plan canonic ar fi plauzibil să decurgă din postura lor de prezumtivi succesori ai lui Vladimir la tron. Ca fii ai unei bulgăroaice – desigur, de rang princiar –, provenind dintr-un mediu în care preceptele vieții creștine erau temeinic implantate, este foarte probabil ca Boris și Gleb să fi primit din anii copilăriei o educație religioasă mai riguroasă decât ceilalți frați ai lor, având alte mame. De o îndrumare de aceeași natură ar fi beneficiat dacă cei doi ar fi fost – potrivit

²⁰⁷ Ž. Stojković, *Mileševa*, Belgrad, 1963, pl. 57; S. Radojčić, *Старо српско сликарство*, Belgrad, 1966, p. 42; I. M. Djordjević, *Die Heiligen Boris und Gleb in Mileševa*, în *Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений*, I, A – K, Moscova, 1991, p. 284; O. Kandić, S. Poiović, R. Zarić, *Манастир Милешева*, Belgrad, 1995, p. 65.

²⁰⁸ A. Poppe, *La naissance...*, p. 32, nota 17.

²⁰⁹ A. P. Vlasto, *op. cit.*, p. 111 și 291; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453*, Londra, 1974, p. 403.

²¹⁰ Ya. Dachkévytch, *Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240)* (II), în *Revue des études arméniennes*, NS, XI, 1975–1976, p. 348.

²¹¹ D. S. Likhachev, *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, Moscova-Leningrad, 1947, p. 51.

²¹² Ya. Dachkévytch, *op. cit.*, p. 349–375.

unei supoziții, care nu are acoperire documentară pe deplin credibilă – fiii prințesei bizantine Anna, sora împăratului Vasile II²¹³. Pentru descendența lui Boris dintr-o prințesă din Bulgaria pledează propriul nume, îndubitabil de origine bulgară, impus în onomastica creștină ortodoxă după ce hanul omonim își convertise consăngenii. La cumpăna de milenii, numele de Boris era un unicat în onomastica rusă, în care predominau antroponimele de factură scandinavă și est-slavă.

La mai puțin de un secol după moartea hanului apostol, pe tronul Bulgariei a urcat un alt Boris – al II-lea –, succedat de un frate al său, Roman, care purta, precum se observă, un nume similar cu cel de botez al lui Boris Vladimirovici. Fiii țarului Petru (927–969), Boris și Roman, erau foarte probabil înrudiți cu soția bulgăroaică a lui Vladimir, care a putut intermedia transferul onomastic de sorginte sud-slavă spre lumea slavo-rusă. Numele de botez al lui Gleb a avut, de asemenea, corespondent în antroponomia balcano-slavă de la sfârșitul secolului al X-lea, un anume David fiind cel mai vârstnic din frații “comitopuli” (fii ai unui comite) din fruntea răscoalei antibizantine, declanșată după moartea împăratului Ioan I Tzimiskes²¹⁴.

Dacă Boris și Gleb au crescut în spiritul venerării valorilor creștine, era de așteptat ca ei să se fi manifestat cu devoțiune marcantă, care nu putea scăpa neobservată de contemporanii lor, într-o țară neconvertită pe deplin, astfel că s-a configurat o stare de spirit favorabilă, de natură să dreneze procesul, nu lipsit de ezitări și contorsionări, al canonizării.

*

În chip firesc, între canonizarea lui Boris și Gleb și producerea cruciulițelor dublu-relicviar cu imaginea lor a existat o strânsă interdependență. Punerea în circulație a pieselor de cult în discuție a succedat evident momentului sanctificării, dar, după toate aparențele, nu cu prea mult timp. Conclucrând în mod responsabil pentru întreținerea unei atmosfere de venerație față de exemplaritatea martirajului celor doi cneji și pentru propagarea cultului lor la scară națională, înaltele instanțe ecleziastice și laice s-au dovedit eficiente în demersul întreprins, apologia sfinților Boris și Gleb inoculându-se pregnant și statornic în conștiința eșaloanelor largi ale populației. Atribuindu-li-se forțe miraculoase, autoritatea lor morală a atins cote de natură să le confere aureolă mistică.

Cum universul conceptual reclamă frecvent transpuneri în sfera materială, exigențele cultului au generat reprezentarea persoanelor sanctificate pe cruciulițe. Imaginile individuale ale Sfântului Boris și ale Sfântului Gleb, în poziții statice, de pe encolpioane se integrează rigorilor iconografice ale creștinismului oriental. Dacă singura sursă, pentru a ne ghida în direcția definirii prerogativelor celor dintâi sfinți ai Rusiei, ar fi constituit-o cruciulițele relicviar, am fi desigur tentați să le atribuim acestora doar rolul de protectori ai lăcașelor de cult. Postura în care ei apar, în aceste prime reprezentări plastice, este departe de a le dezvălui atributele multiple conferite în operele hagiografice, proiecții mult mai fidele ale cuantificării virtuților canonice.

Încă de mai multe decenii, unii specialiști au încercat să stabilească un raport de derivație între tipologia lăcașelor închinată sfinților Boris și Gleb și modul de redare a acestora pe encolpioane, ceea ce, din punct de vedere logic, este pe deplin verosimil, dacă avem în vedere și tablourile votive din bisericile ortodoxe. După cum s-a precizat, Iaroslav cel Înțelept ar fi construit la Vyshgorod o primă biserică din lemn închinată fraților săi mai mici, având cinci cupole, pentru ca, în 1072, marele cneaz de Kiev, Iziaslav Iaroslavici, să le dedice un nou lăcaș de cult, acesta din urmă fiind tot din lemn și dispunând doar de o singură cupolă²¹⁵. Săpăturile reluate după cel de-al Doilea război mondial au relevat că, la începutul secolului al XII-lea, la Vyshgorod s-ar fi ridicat o biserică-mauzoleu cu aspect grandios, de data aceasta din piatră, având, ca și cea ctitorită în vremea domniei lui Iaroslav cel Înțelept, tot cinci cupole²¹⁶.

²¹³ G. Vernadsky, *A History of Russia*, II, *Kievan Russia*, ed. a 5-a, New Haven–Londra, 1966, p. 74–75; A. Poppe, *La naissance...*, p. 29; idem, *Anna*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, p. 103; P. Guran, *Invention...*, p. 209; J. Korpela, *op. cit.*, p. 170 și 175; A. Tolochko, «История Российской» *Василия Татищева: источники и известия*, Moscova-Kiev, 2005, p. 445–458.

²¹⁴ Leonis Diaconi Caloënsis *Historiae libri decem*, ed. C. B. Hase, Bonn, 1828, p. 136, 158; Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 255, 287–288, 297, 310, 328–329, 346; Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, ed. Im. Bekker, II, Bonn, 1839, p. 346–347, 413, 434–435; Michaelis Glycae *Annales*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1836, p. 576; Joannis Zonarae *Annales*, II, în *Patrologiae cursus completus, Patrologiae Graecae*, ed. J.-P. Migne, CXXXV, Paris, 1887, col. 135–136, 139–140, 143–144, 151–152. Cf. și P. Mutafchiev, *История на българския народ (681–1323)*, red. V. Gjuzeev, Sofia, 1986, p. 218–224.

²¹⁵ V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 236; V. I. Dovzhenok, *op. cit.*, p. 88–89.

²¹⁶ M. K. Karger, *op. cit.*, în *Советская археология*, XVI, 1952, p. 86 și urm.

Pornindu-se de la datele privitoare la construcțiile de cult din lemn, s-a considerat că modelul bisericii cu cinci cupole ar fi fost purtat pe cruciulițe de Sf. Boris, iar cel al lăcașului cu o singură cupolă de fratele său mai mic, Gleb²¹⁷. Această interpretare nu ni se pare acceptabilă, întrucât contravine iconografiei encolpioanelor, caracterizată, precum am arătat, prin asocierea bisericii cu o singură cupolă cu Sf. Boris. În schimb, alături de efigia Sfântului Gleb s-a redat modelul unui lăcaș, de regulă, cu trei cupole (în trei cazuri tot cu una singură, iar în alte trei, probabil cu patru sau cinci cupole), care, din câte știm, nu are corespondent în arhitectura rusă a secolului al XI-lea aferentă cultului celor doi frați martiri. Prin urmare, dacă ar fi să admitem că modelul miniaturizat al bisericii de pe aversul cruciulițelor pectorale – unde apare imaginea Sf. Boris – ar fi o replică a unui prototip real, acesta din urmă nu putea fi decât lăcașul de cult ridicat la inițiativa lui Iziaslav Iaroslavici, prevăzut, precum s-a specificat, doar cu o singură cupolă.

Investigarea cruciulițelor dublu-relicviar cu imaginea individuală a celor doi cneji sanctificați, ca și a celorlalte piese pectorale de cult vechi-rusești, reflectă faptul că iconografia lor are prea puține tangențe cu existența reală, transpunând, în schimb, secvențe proiectate în creațiile hagiografice. Obiectele aferente universului confesional nu prezintă nici martirizarea, nici înmormântarea sau canonizarea fraților de neam princiar, ci, dimpotrivă, ipostazele lor de protectori ai lăcașelor de cult, de garanți ai rânduielilor religioase, de apărători cu armele ai dreptei credințe, prerogative în cea mai mare parte detașate de lumea palpabilă.

De altfel, incongruențele tranșante între faptul istoric și imaginea sa hagiografică au reprezentat în evul mediu o trăsătură cu extensie la scară continentală²¹⁸. Distorsionări epatante ale elementului concret și veridic, alunecând până spre ficțiune, s-au manifestat relativ constant și în anumite creații ale teologiei bizantine²¹⁹, model și sursă de inspirație pentru toată creștinătatea orientală. Pentru masa populației, lipsită de acces la sursele primare de informație, verdictul avansat de structurile ecleziastice era singurul acceptat neezitant, constituind adesea combustibilul ce inflama credința. În spiritul acestor dominante, faptul că reprezentările de pe cruciulițe poartă pecetea preceptelor hagiografice intră în perimetrul normalului, dovedind că, în juxtapunerea sacru-profan, opțiunea s-a focalizat spre prima componentă a binomului.

Encolpioanele pectorale cu imaginea sfinților Boris și Gleb se conformează, însă, nu numai conceptelor canonice ale momentului, ci oglindesc, de asemenea, nivelul tehnic și artistic al obiectelor de cult realizate în atelierile din Rusia Kieveană, reflectând înrâuriri captate de la piesele similare din Bizanț, în sensul că forma și motivele lor ornamentale urmează cu strictă obediență anumite tipare preexistente. În tipologia pieselor nu se întrevăd decât tendințe minore de inovație, conservatismul și stereotipia guvernându-le evoluția. De asemenea, atitudinile, vestimentația și accesoriile canonice ale persoanelor portretizate sunt preluate la nivel de detalii după modele mai vechi, cu omologare parafată în sfera “artelor minore” din lumea bizantino-slavă.

După cum s-a relevat în paragrafele anterioare, în ceea ce privește aria de răspândire a cruciulițelor dublu-relicviar cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb, aceasta se circumscrie în cea mai mare parte spațiului est-slav, unde cultul lor a dobândit o învederată audiență. Un număr relativ redus de astfel de piese metalice apar, însă, și în regiunile ce depășeau arealul controlat politic de cnejii ruși. Avem în vedere, în acest sens, exemplarele provenind din Crimeea, Bulgaria, Polonia, Dobrogea și Moldova.

Una din problemele care se ridică în legătură cu encolpioanele descoperite în afara Rusiei Kievenne este dacă ele reflectă o extensie a cultului sfinților Boris și Gleb la popoarele învecinate. Adoptarea sa de unele grupuri de armeni, ca și de o comunitate monahală din Boemia, sugerează că asemenea posibilitate nu este teoretic exclusă.

Cu toate regiunile nominalizate mai sus, comunitățile slavo-ruse au întreținut legături constante de-a lungul primelor veacuri ale mileniului al II-lea. Centrele portuare de pe litoralul sudic al peninsulei Crimeea asigurau un comerț febril între răsăritul Europei și bazinul est-mediteranean, ale cărui tradiții coboară încă în antichitatea clasică. Un anumit rol în aceste relații de schimb fusese asumat și de negustorii ruși, care se bucurau, desigur, de sprijinul autorităților statale. Altfel nu ne-am explica reacția la capturarea Sudakului de către selgiucizii de la Konya (Iconium), în 1221/1222, când efective rusești au fost trimise în ajutorul

²¹⁷ V. I. Lesiuchevskii, *op. cit.*, p. 244–245; B. A. Rybakow, *Die angewandte Kunst...*, p. 180–181.

²¹⁸ G. Scheibelreiter, *Die Verfälschung der Wirklichkeit. Historiographie und Historizität, in Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.–19. September 1986, V, Fingierte Briefe, Frömmigkeit und Fälschung, Realienfälschung (=Monumenta Germaniae Historica, Schriften, 33, V), Hannover, 1988, p. 283–319. Pentru exemplificări, cf. și P. Saintyves, *En marge de légende dorée. Songes, miracles et survivances. Essai sur la formation de quelques thèmes hagiographiques*, Paris, 1931, *passim*.*

²¹⁹ C. Mango, *Sfintul, în Omul bizantin*, red. G. Cavallo, trad. I. Mircea, Iași, 2000, p. 293 și urm.

cumanilor²²⁰, spre a-i respinge pe agresorii care periclita fluidizarea activităților comerciale. Protejarea centrelor de pe țărmul Crimei devenise cu atât mai necesară cu cât rușii pierduseră controlul asupra Tmutarakanului, reședință cnezială de pe malul estic al strâmtoării Kerci. Nu este exclus ca și la decizia cnejilor din Rusia Meridională de a porni cu mari contingente militare în sprijinul cumanilor, după ce detașamentul condus de Gebe și Subödai invadase Desht-i Qipchaq-ul în 1222–1223, să fi tras în cumpănă și cucerirea și jefuirea Sudakului de către mongoli²²¹.

Gurile Dunării au fost, de asemenea, foarte atractive din punct de vedere comercial, iar negustorii ruși și-au făcut adesea simțită prezența în zonă²²², îndeosebi în perioada în care Imperiul bizantin, intuindu-i valențele strategice și economice, și-a fixat granița pe cursul inferior al marelui fluviu. După succesul răscoalei Asăneștilor, raporturi de natură diversă s-au stabilit între cnezatele rusești și Țaratul bulgar. Acestea au cunoscut un curs ascendent ca urmare a bunăvoinței cu care a fost adăpostit în Rusia viitorul țar Ioan Asan II, silit să-și părăsească temporar țara din cauza disputelor dinastice²²³. Țaratul bulgar a reprezentat un puternic focar cultural, ale cărui reverberații s-au dovedit benefice și pentru teritoriile vechi-rusești, fără însă ca să fie perceptibilă o reacție biunivocă cu aceeași penetrabilitate²²⁴. Dacă influența rusească s-a exercitat în mai mică măsură la sudul Dunării, în schimb, în perioada anterioară genezei statului moldovenesc, ea s-a dovedit activă în regiunile românești est-carpătice, îndeosebi pe plan confesional²²⁵.

Cu toate acestea, în teritoriile locuite de bulgari și de români nu s-au înregistrat ecouri privind venerarea Sfântului Boris și a Sfântului Gleb. Propagarea cultului lor ar fi sugerată de eventualitatea adoptării numelor celor doi cneji martiri în onomastica locală, unde însă nu se întâlnește decât cel al lui Boris. De pildă, un anume Ivan, fiul lui Boriz (deformare de la Boris), este amintit, în anul 1401, în regiunea Munkacs²²⁶, ținut mozaicat în privința compoziției populației, unde precizarea apartenenței etnice a locuitorilor întâmpină dificultăți. O relativă frecvență a numelui se înregistrează în Moldova: o diplomă emisă în 1421 nominalizează boierii Boris Golovat și Boris Braevici (al lui Brae)²²⁷; un act de danie către Mănăstirea Bistrița, din 1428, atestă un rob țigan numit Boris²²⁸; două întăriri de jurămintele de vasalitate din 1434 și 1436 îi enumeră pe boierii Boris Grincovici²²⁹ și, respectiv Boris de la Cucuiur²³⁰; un act din 1436 se referă la un sat de pe pârâul Rebricea, “unde a fost Boris”²³¹; un document din 1448 menționa “satul lui Boris”²³² în apropiere de Nistru

²²⁰ A. Iakubovskii, *Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в.*, în *Византийский временник*, XXV, 1927, p. 55–58; H. W. Duda, *Die Seltshukengeschichte des Ibn Bibi*, Copenhaga, 1959, p. 130–139.

²²¹ *Extraits d'Ibn-Alathir*, în *Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale* (II), ed. [Ch. F.] Defrémery, în *Journal Asiatique*, Seria a 4-a, XIII, 1849, 11–12, p. 455–457.

²²² I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 173–177; V. B. Perkhavko, *Связи Древней Руси со славянскими странами*, Moscova, 1987, p. 24 și urm.; idem, *Russia's trade with Byzantium's Danubian provinces in the eleventh-twelfth centuries*, în *Acts XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications*, Moscow, 1991, II, *History, Archaeology, Religion, Theology*, ed. resp. I. Ševčenko și G. G. Litavrin, Shepherdstown, WY, 1996, p. 13–18.

²²³ Georgii Acropolitae *Annales*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1836, p. 35.

²²⁴ M. N. Tikhomirov, *Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в.*, în *Славянский сборник*, Moscova, 1947, p. 152 și urm.; D. S. Likhachev, *Второто южнославянско влияние върху руската литература*, în *Величето на Търновград*, red. A. Popov, Sofia, 1985, p. 202–212; V. G. Briusova, *О русско-болгарских связях в искусстве XI–XV вв.*, în *Byzantino-bulgarica*, VIII, Sofia, 1986, p. 131–149.

²²⁵ R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974, p. 56–60, 73, 213–215; V. Spinei, *Moldavia in the 11th–14th Centuries*, București, 1986, p. 79–82 și 167–169; E. Popescu, *Quelques données sur les relations de l'Église de Dobroudja et de Moldavie avec l'Église russe aux XIIe–XIVe siècles*, în idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 245–254.

²²⁶ *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, ed. I. Mihályi de Apșa, Sighet, 1900, nr. 70, p. 122.

²²⁷ *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova* (în continuare se va abrevia DRH, A), I, ed. C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, nr. 48, p. 69–72.

²²⁸ *Ibidem*, nr. 75, p. 109–110.

²²⁹ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, nr. 185, p. 666.

²³⁰ *Ibidem*, nr. 202, p. 701–702.

²³¹ DRH, A, I, nr. 150, p. 206–207; *Moldova în epoca feudalismului*, II, ed. D. M. Dragnev, A. N. Nichitici, L. I. Svetlicinaia, P. V. Sovetov, red. L. V. Cherepnin, Chișinău, 1978, nr. 20, p. 72–74.

²³² DRH, A, I, nr. 275, p. 390–391.

etc. Antroponimul a rămas în uz constant şi în deceniile următoare. În schimb, numele lui Gleb nu este atestat în diploma slavo-română contemporană. Acesta nu putea fi adoptat decât de la slavii răsăriteni, care, la rândul lor, îl împrumutaseră de la varegi, prin deformarea lui Gudleifr²³³. Spre deosebire de Gleb, Boris a putut fi preluat din mediul slavo-balcanic, unde avea o răspândire destul de largă şi de unde onomastica românească va recepţiona înrâuriri pregnante. Ținând cont de această observaţie şi, mai ales, de împrejurarea că numele lui Gleb a rămas nefolosit în cele mai vechi acte de cancelarie ale Moldovei, ca, de altfel, şi în cele din Bulgaria, Ţara Românească şi Transilvania, o acreditare a aserţiunii ce ar postula adoptarea cultului celor doi martiri ruşi rămâne fără temeii plauzibile.

Faptul că în toate regiunile de dincolo de hotarele cnezatelor ruseşti, unde au fost reperate encolpioane cu chipurile prinţilor martiri Boris şi Gleb – atât în Crimeea²³⁴, cât şi în Bulgaria²³⁵, Dobrogea²³⁶ şi Moldova²³⁷ –, au fost descoperite şi alte tipuri de cruciuliţe pectorale de aceeaşi provenienţă, arată că difuzarea obiectelor produse de meşteşugarii ruşi nu îşi găseşte explicaţia numai prin eventuala venerare a sfinţilor reprezentaţi pe respectivele piese. Răspândirea tuturor acestor obiecte de cult s-a realizat, probabil, fie pe calea prozelitismului confesional, fie pe cea a comercializării. Pe măsura perfecţionării meşteşugurilor artisanale şi a dinamizării raporturilor de schimb ale Rusiei Kievene, dar şi a sporirii prestigiului organismelor ecleziastice din cnezate, numărul cruciuliţelor difuzate în ținuturile învecinate a crescut, inclusiv în zonele care anterior îşi procurau astfel de piese doar din atelierele bizantine. De altfel, paralel cu diminuarea influenţei Bizanţului în bazinul pontic şi în nordul Peninsulei Balcanice, spre sfârşitul secolului al XII-lea şi mai cu seamă după *partitio Imperii* din 1204, se constată o creştere a ponderii obiectelor de natură confesională vechi-ruseşti în toată jumătatea răsăriteană a Europei.

Prospectarea modului în care venerarea sfinţilor Boris şi Gleb s-a repercutat pe plan hagiografic şi artistic relevă conexiunile polivalente ale temei cu contextul politic, religios şi economic dintr-un amplu teritoriu al continentului, de aici decurgând impedimentele de a întrevădea întotdeauna soluţiile optime pentru limpezirea unor aspecte rămase în penumbră sau plutind în sfera supoziţiilor²³⁸.

²³³ M. Vasmer, *Zu den germanischen Personennamen im Altrussischen: 1. Glěbъ*, în idem, *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*, II, ed. H. Bräuer, Berlin, 1971, p. 802; E. A. Mel'nikova, *Культурная асимилация скандинавов на Руси по данным языка и письменности*, în *Труды VI Международного конгресса славянской археологии, 4, Общество, экономика, культура и искусство славян*, Moscova, 1998, p. 137–138.

²³⁴ A. L. Iakobson, *op. cit.*, în *MIA*, 17, 1950, p. 35–36; G. F. Korzukhina, *op. cit.*, în *Византийский временник*, XIV, 1958, p. 129 şi urm.

²³⁵ L. Dončeva-Petkova, *op. cit.*, p. 45–57.

²³⁶ Gh. Mănuclu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 285–292.

²³⁷ V. Spinei, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, p. 235–242; idem, *Circulaţia unor piese de cult...*, în *Arheologia Moldovei*, XV, 1992, p. 161–167; M. Comşa, *Изделия древнерусских городов на территориях к юго-западу от Киевской Руси*, în *Труды V Международного конгресса славянской археологии, Киев, 18–25 сентября 1985 г.*, III, 1 a, Moscova, 1987, p. 104–110; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 100–103.

²³⁸ Nucleul acestui studiu l-a constituit o comunicare (*Les petites croix encolpion avec l'image des saints Boris et Gleb dans les regions du Bas-Danube*) prezentată în iunie 1999 la Cernăuţi, la cea de-a VI-a sesiune a Comisiei mixte Româno-Ucrainene de Istorie, Arheologie, Etnografie şi Folclor. Ilustraţia studiului a fost realizată de Waltraud Delibaş şi Romeo Ionescu de la Cabinetul de desen al Institutului de Arheologie din Iaşi.

Tabel cu date sintetice asupra cruciulițelor-relicviar cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb

A – Număr; B – Loc de descoperire (B = Bulgaria; BR = Bielorusia; D = Danemarca; P = Polonia; R = Rusia; RM = România; U = Ucraina; r. = regiunea; a. = în prezent, fs. = fost); C – Condiții de descoperire (așez. = așezare; nec. = necunoscut; np = neprecizate; s. = secolul); D = Muzeul sau colecția unde se păstrează (Muz. = muzeu; Col. = colecția); E – Tipologia și caracteristicile pieselor (C = complet, B = numai jumătatea – aversul piesei – cu reprezentarea unui sfânt (Boris?), fiind în mâna dreaptă miniatura unei biserică; G = numai jumătate – reversul piesei – cu reprezentarea unui sfânt (Gleb?), fiind în mâna stângă miniatura unei biserică; R = medalioane în relief; I = medalioane incrustate și / sau incizate; S = bordura simplă, necreată; E = bordura creată; P = piesă mobilă de prindere paralelipipedică; H = piesă mobilă de prindere, făcută din două emisfere; fig. = figura); F – Dimensiuni (în cm) (ae = după scară; ap = după fotografie; apm = împreună cu piesa mobilă; cca = circa; fragm. = fragment; so = fără urechiușă); G – Inscriptii; H – De cine și când a fost publicată.

A	B	C	D	E	F	G	H
1	Cernigov (?) r. Cernigov (Cernigiv) U	nec		C, I, S, H (fig. 3/2)	5,7 (so) x 5,0	БО/РИГ/О // ГЪ /...О	Blankoff 2001, fig. 26; Peskova 2003, pl. 62/III.2.1/48 Korzakina 1958, pl. II, 4
2	Cherson (a. Sevastopol) Crimeea U	np		C, R, S			
3	Cherson (a. Sevastopol) Crimeea U	Sectorul de Nord, cartierul X s. XIII	Sevastopol Muz. Khersones Tavrisheskii	C, R, S	7,6 (9,5 apm) x 5,0		Chichurov (red) 1991, fig. 216
4	Cherson (a. Sevastopol) Crimeea U	curtea unei mănăstiri	Sevastopol Muz. Khersones Tavrisheskii	G, R, S	4,5 (fragm) x 5,0		Peskova 2003, Pl. 42/II.3.1/23
5	Chigirinsk (uezd) fs. gubernie Kiev U	np	Kiev Muz. de Istorie a Ucrainei (fs. Col. Khanenko)	G, R, S	cca 7,1 x 4,6 (ap)		Khanenko 1899, pl. VII, 90
6	Cracovia- "Nowa Huta" r. Cracovia (Kraków) P	np		G, R, E	fragm 4,0 x 4,0		Gródek-Kciuk 1989, fig. 4/16; Macháčková, Prostředník 2003, fig. 4/16; Wolczyn, Kubica- Kabaczińska 2006, p. 387, fig. VI.6
7	Czulezyce gm. Sawin, r. Lublin P	în apropierea unui vechi cimitir		G, R			Dzienkowski, Woloszyn 2006, p. 261-262

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
8	Dnepropetrovsk (fs. Ekaterinoslav) U	np	Kiev fs. Muz. Bisericesc Arheologic	G, I			Peskova 2003, nr. 8, p. 112
9	Drutsk (=Tolochin) r. Vitebsk BR	așez	Vitebsk Muz.	B, I, S	cca 7,3 x 4,7 (ae)		Alekseev 1974, fig. 1/1
10	Drutsk (=Tolochin) r. Vitebsk BR	așez		C, R, E, P	cca 9 (apm) x 4,7 (ap)		Alekseev 2002, fig. 8/7, 9
11	Gorodishche r. Hmelnitcki U	așez fortificată s. XII-XIII	Sankt Peterburg Muz. Ermitage	C, R, S (fig. 9/4)	6,8 (so) x 5,0	...// ГО (?)	Peskova 2003, pl. 39/II. 3.1/5
12	Gorodishche r. Hmelnitcki U	așez fortificată s. XII-XIII	Sankt Peterburg Muz. Ermitage	C, I, S, H	5,8 (so) x 5,0	BO/PHIG // ГЛЪ/ЕЪ	Peskova 2003, pl. 61/III.2.1/3
13	Gorodishche r. Hmelnitcki U	așez fortificată s. XII-XIII	Sankt Peterburg Muz. Ermitage	B, I, S	5,7 (so) x 5,0	BO/PG	Peskova 2003, pl. 61/III.2.1/4
14	Gorodishche r. Hmelnitcki U	așez fortificată s. XII-XIII	Sankt Peterburg Muz. Ermitage	B, I, S	5,7 (so) x 5,0		Peskova 2003, pl. 61/III.2.1/5
15	Gorodishche r. Hmelnitcki U	așez fortificată s. XII-XIII	Sankt Peterburg Muz. Ermitage	B, I, E	5,7 (so) x 5,0	ГЪ	Peskova 2003, pl. 61/III.2.1/6
16	Gorodok r. Rovno U	np		G, I, S, H (fig. 8/2)	cca 7,2 (8,7 apm) x 4,6 (ap)		Bobrinski 1901, pl. XV, 2
17	Gradizhsk r. Poltava U	np	Kremenchug Muz.	G, R	7,4 x 4,8	Б	Peskova 2003, nr. 6, p. 88

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
18	Grinchuk r. Hmelnitcki U	așez fortificată s. XII – mijlocul s. XIII		B, I, E (fig. 2/4; 5/7)	cca 7,3 (5,8 so) x 4,8	БОРИГ	Pachkova 1979, fig. 3/16; Pachkova, Orlov 1980, fig. 2 Aleksiev 1974, fig. 1/10-11
19	Grodno r. Grodno BR	așez np	Grodno Muz.	C, R, H			
20	Halici (a. Krylos) r. Ivano-Frankivsk U	np	Ivano-Frankivsk Col. privată M. P. Figol'	C, R	5,8 (so) x 4,8		Figol' 1997, fig. p. 178, dreapta, sus; Peskova 2003, nr. 15, p. 89
21	Halici (a. Krylos) r. Ivano-Frankivsk U	La sud de munții Krylus, în apropierea unei mănăstiri	Ivano-Frankivsk Col. privată M. P. Figol'	B, R	7,2 x 4,8 (sau 7,5 x 6,0)		Figol' 1997, p. 202; Peskova 2003, nr. 14, p. 89
22	Hmil'noe r. Cherkassy U	np	Lvov Muz. de Istorie	C, I	6,0 (so) x 5,0	БОРИГ // ГЛИ/БЪ	Stanchak 1993, p. 90; Peskova 2003, nr. 26, p. 113-114
23	Isaccea r. Tulcea RM	np	Constanța Muz. National de Istorie	B, R, S (fig. 5/5)	10,2 (so) x 8,0		Mănușu- Adameșteanu 1987, fig. 1/1 Rybakov 1953, fig. p. 287; Rybakov 1957, fig. 170; Kubijovyc (ed.) 1988, fig. p. 163
24	Kiev r. Kiev U	Lângă biserica Desiatin distrușă de mongoli în 1240 np		C, R, E (fig. 8/6)			

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
25	Kiev r. Kiev U	curtea Muzeului de Istorie semibor- dei, atelier de fierar s. XII- mijlocul s. XIII		B, I, S	cca 7,2 x 5,0 (ae)		Karger 1958, p. 387, pl. LVIII stânga
26	Kiev r. Kiev U	Piața Mikhailiv- s'ka așez s. XI (?)-XII		B, R, S (fig. 3/1)	7,5 x 4,7	БОИР	Movchan, Kozlovs'kii, Ievlev 2004, fig. 2/10
27	Kiev r. Kiev U	Așez s. XII-XIII în partea de vest a "orașului lui Iaroslav"		B, R, S			Arkipova 2006, fig. 7/5
28	Kiev-"Podol" r. Kiev U	orașul vechi np		R			Peskova 2003, nr. 8, p. 88
29	Kiev r. Kiev U	orașul vechi np		C, R			Peskova 2003, nr. 10, p. 88
30	Kiev r. Kiev U	orașul vechi np.		C, I	7,3 x 4,8	БОРИГ	Peskova 2003, nr. 12, p. 112

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
31	Kiev, r. Kiev U	orașul vechi np.		B, I			Peskova 2003, Nr. 13, p. 112
32	Kiev (?) r. Kiev U	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, I, E, H (fig. 5/3)	9,2 (apm) x 4,9	...//...Ъ/БѦ	Pleschanowa 1988, fig. 273
33	Kiev (?) r. Kiev U	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, I, E, P (fig. 5/1)	8,8 (apm) x 4,9	.../P ...	Pleschanowa 1988, fig. 275
34	Kiev (?) r. Kiev U	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, R, E, H (fig. 5/2)	9,5 (apm) x 5,0	...Ъ/...O... //...	Tomsinskij 1988, fig. 274
35	Kiev (?) r. Kiev U	nec	Moscov Muz. Kremlin	C, I, E (fig. 13/6)	7,4 x 4,9	BO/PIG/O // ГЪ/BO	Mořstakova 2000, fig. 52; Peskova 2003, pl. 64/III.2.1/60
36	Kiev (?) r. Kiev U	nec	Novgorod Muz.	C, R, E (fig. 13/4)	7,5 x 5,0		Petrova et alii 2005, fig. 138
37	Kippinge r. Nord- Folster D	biserică np	Copenhaga Nationalmuseet	B, R, S	7,2 x 5,3 (fig. 8/1)		Duczko 1991, fig. p. 3 sus; Purhonen 1998, p. 70, fig. 57
38	Kostroma (fs. gubernie) R	curgan s. XII-XIII		C, R, E (fig. 9/6)		ГДЪ (sau ГЛЕ) /BO //...	Nefedov 1899, pl. 6/1a-b; Gródek-Kciuk 1989, fig. 5;
39	Lipliava r. Poltava U	np		G, I	7,3 x 4,8		Peskova 2003, Nr. 14, p. 112

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
40	Liudvishcha raionul Kremenez r. Ternopil U	lângă un curgan np		G, I, S (fig. 13/1)	cca 7,0 x 5,0 (ae)		Ostrovskii 1964, fig. 1/5
41	Nedoibovitsi (Nedibăuți) r. Chernivtsi U	așez fortificată	Chernivtsi (Cernăuți) Col. Universității de Stat	G, R, S (fig. 3/3)		... // Γ	Pivovarov 2006, fig. 39/8
42	Novgorod (Velikii Novgorod) r. Novgorod R	așez strat începutul s. XIII	Novgorod Muz.	G, R, S	7,5 x 5,0		Ianin 1978, fig. 4; Sedova 1981, fig. 17/3
43	Novgorod (Velikii Novgorod) Str. Tikhvinskaia r. Novgorod R	așez	Novgorod Muz.	G, R, S (fig. 9/3)	5,8 (so) x 4,8		Peskova 2003, pl. 41/II.3.1/2
44	Novgorod (Velikii Novgorod) r. Novgorod R	Fedorov- skoe așez strat mijlocul s. XII	Novgorod Muz.	C, R, E (fig. 9/2)	5,8 (so) x 5	... // Γ/...	Peskova 2003, pl. 41/II.3.1/3; Peskova 2005, p. 155, fig. 10, II.3.1
45	Obukhov (fs. gubernie Kiev) U	nec	Sankt Peterburg Muz. Ermitage	B, R	6,8 (so) x 5,0		Peskova 2003, pl. 39/II.3.1/16
46	Ozeriany r. Ternopil U	np	Borshchiv Muz.	C, R, S, H (fig. 3/4)	7,1 x 5,2	ΓO (sau ΓΛ) // EO	Gavriliuk Iagodirskaya 2005, fig. 4/4; Iagodirskaya 2008, fig. 3/4

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
47	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Chemigov fs. Col. V. V. Tamovski	B, R, S	7,5 x 5,0	BO //...	Tamovski 1898, fig. 51
48	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Chemigov fs. Col. V. V. Tamovski	B, I	cca 7,5 x 5,0		Tamovski 1898, p. 9, fig. 52
49	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Chemigov fs. Col. V. V. Tamovski	G	cca 7,5 x 5,0	ГЛ/BO (?)	Tamovski 1898, p. 9, fig. 53
50	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Chemigov fs. Col. V. V. Tamovski	C	cca 7,5 x 5,0		Tamovski 1898, p. 9, fig. 54
51	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	tezaur de obiecte de podoabă s. XII- XIII		G, I, S			Korzukhina 1954, pl. L, 12
52	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	G, R, S	5,9 (so) x 5,0	ГO	Peskova 2003, pl. 39/III.3.1/19

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
53	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, I, S	5,7 (so) x 4,9		Peskova 2003, pl. 60/III.2.1/15
54	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, I	3,5 (fragm) x 5,0	БР/Ъ	Peskova 2003, nr. 16, p. 113
55	Pekari- "Kniazha Gora" fs. ținut Kanev r. Cherkassy U	așez fortificată np	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, I	2,0 x 1,5 (fragm)		Peskova 2003, nr. 17, p. 113
56	Preslav r. Shumen B	orașul vechi np		G, R (fig. 7/5)	7,5 x 5,0	ГΛ	Totev 1969, pl. 108; Bank 1976, fig. 1; Aleksiev 1981, fig. 2; Dončeva-Petkova 1985, fig. 1
57	Primorka raion Neklinovsk r. Rostov R	așez s. XII-XIII		C, E (fig. 2/3)	cca 7,5 (6,6 so) x 5,8 (ae)		Riazanov 1994, fig. 40/3-4; Peskova 2003, pl. 62/III.2.1/21
58	Raiki r. Zhitomir U	așez fortificată distrusă de mongoli în 1240		G, R			Goncharov 1950, pl. XXII, 7

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
59	Sakhanovka r. Cherkassy U	așez fortificată np	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	G, I, S	5,5 (so) x 4,8		Peskova 2003, pl. 60/III.2.1/22
60	Satoczno gm. Korsze r. Kętrzy woj. Warminsk- Mazursk P			C, I, S, P (fig. 7/3)	8,8 x 5,6	И / ИА / ТИИ (?)	Wysocki 2001, fig. p. 48
61	Slobodka r. Poltava U	np	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei (fs. Col. V. V. Khvoiko)	G, R, S	5,7 (so) x 4,8		Peskova 2003, pl. 39/III.3.1/25
62	Starye Bezradichi r. Kiev U	așez np		B, I			Peskova 2003, nr. 20, p. 113
63	Starye Riazan (Riazanul Vechi) r. Riazan R	orașul vechi prima jum. a s. XIII np		C, I	cca 5,5 (so) x 5,0		Peskova 2003, nr. 23, p. 113
64	Suceava - împrejurimi r. Suceava RM	np	Iași Col. privată Anatol Ciobanu	C, R, S (fig. 2/1)	7,5 x 5,1	BO/PHG // ГЛЪ/ ЕЪ	
65	Suzdal r. Vladimirsk R	fortificație a doua jum. a s. XII- început. s. XIII	Vladimir Muz. Vladimir-Suzdal	C, I	cca 7,1 x 5,1 (ae)		Sedova 1997, fig. 72/14; Peskova 2003, pl. 64/III.2.1/25

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
66	Trepca r. Sanok P	np		R	fragm		Ginalski 1999-2000, fig. 3d
67	Tsimlianskaia (Sarkel- Belaia Vezha) r. Rostov R	așez fortificată np	se găsea la Muz. din Novocherkask, între timp dispărut	C, R, S, H	cca 7,4 (9,4 apm) x 4,2 (ap)	EO/PG // ГЛ/ББ	Popov 1895, fig. 71; Artamonov 1935, fig. 8/14 a-b; Popov 2005, fig. 71 jos
68	Tulinstsy raion Mironovka r. Kiev U	np	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei (fs. Col. V. V. Khvoiko)	B, R, S (fig. 9/1)	5,6 (so) x 4,9	Г	Peskova 2003, pl. 39/II.3.1/26
69	Ustie r. Ternopil U	np	Borshchiv Muz.	C, R, S (fig. 3/6)	7,7 (9,2 apm) x 4,8	EO // ГЛ	Gavriiuk Iagodinskaia 2005, fig. 4/3; Peskova 2003, pl. 40/II.3.1/28; Iagodinskaia 2008, fig. 3/2
70	Veliko Târnovo r. Veliko Târnovo B	cetatea Tsarevets terasa Lobnata Skala s. XIII		G, R, S (fig. 7/4)	7,6 x 5,2		Aleksiev 1981, fig. 2/1
71	Vitselbski Nizhni r. Vitebsk BR	cetate strat s. XIV.		B, I, S			Getau et all. (red) 1993, fig. p. 135
72	Vladimir- Volynskii r. Volynskaia U	așez np		C, I, S	cca 7,9 (8,9 apm) x 5,2 (ap)	БОР/ИМ // ГЛ/БЪЛ	Aulikh 1990, fig. 34

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
73	Vyshgorod r. Kiev U	așez np		B, R, S (fig. 2/2)	cca 8,0 x 5,4 (ap)	EO	Dovzhenk 1950, pl. VII, 15; Shovkoplias 2000, fig. 1/6
74	Vyshgorod r. Kiev U	zona bisericii Sf. Boris și Sf. Gleb		G, I, S	5,7 (so) x 4,8		Peskova 2003, pl. 61/III.2.1/2
75	Zvenigorod r. Lvov U	np	Lvov Muz. de Istorie	C, I	cca 7,3 (8,6 apm) x 4,9 (ap)		Stanchak 1993, fig. 1/4; Peskova 2003, nr. 10, p. 112
76	Proveniență necunoscută	nec	Cracovia Muz. Național Departamentul de Artă Ortodoxă	B, R, E (fig. 4/3)	7,71 x 5,17	EO/PG	Kruk, Sulikowska- Gaska, Woboszyn 2006, pl. I, 9
77	Proveniență necunoscută	nec	Cracovia Muz. Național Departamentul de Artă Ortodoxă	B, R, S (fig. 4/5)	7,1 x 4,9	O/N	Kruk, Sulikowska- Gaska, Woboszyn 2006, pl. I, 10
78	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	C, R, S		FO // EO	Leopordov, Chernev 1891, pl. 1/8; 2/8; Leopordov, Chernev 1893, pl. I, 1-2; Petrov 1915, pl. XVII, 5-6
79	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, R	6,0 (so) x 5,1	E...	Peskova 2003, nr. 30, p. 91

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
80	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	C, R, S	5,7 (so) x 5,0		Peskova 2003, pl. 43/II.3.1/31
81	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	R	2,8 x 2,0 (fragm)		Peskova 2003, nr. 32, p. 91
82	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, R	6,0 (so) x 5,2		Peskova 2003, nr. 34, p. 91
83	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	R, E	3,5 x 4,0 (fragm)		Peskova 2003, nr. 35, p. 91
84	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	G, R	4,5 (fragm) x 5,0		Peskova 2003, nr. 36, p. 91
85	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	G, R	5,5 (so) x 5,0	Г҃/ΛϜϜ // Б (sau Б)/Б	Peskova 2003, nr. 37, p. 91; pl. 43/II.3.1/37
86	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, I	5,7 (so) x 4,8		Peskova 2003, nr. 29, p. 114
87	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, I	5,8 (so) x 4,7		Peskova 2003, nr. 30, p. 114
88	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	G, I	5,5 (so) x 5,5		Peskova 2003, nr. 31, p. 114
89	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, I	6,0 (so) x 5,0		Peskova 2003, nr. 32, p. 114
90	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	B, I	5,5 (so) x 5,0	Б	Peskova 2003, nr. 33, p. 114

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
91	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei fs. Col. Leopardov	B, I	6,0 (so) x 5,0		Peskova 2003, nr. 34, p. 114
92	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei fs. Col. Leopardov	B, I	5,8 (so) x 4,7		Peskova 2003, nr. 35, p. 114
93	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei fs. Col. Leopardov	G, I	5,5 (so) x 5,0		Peskova 2003, nr. 36, p. 114
94	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Muz. National de Istorie a Ucrainei	C, I, S	5,7 (so) x 4,9	ВО/РИГ // ГЛ/БЪ	Peskova 2003, nr. 37, p. 114-115; pl. 64/III. 2.1/37
95	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Mus de Istorie a orașului Kiev	C, I, S	7,4 x 4,8		Pekar'ska, Putsko 1989, fig. 1/1
96	Proveniență necunoscută	nec	Kiev Col. privată	C, R, E (fig. 10/5)			Leopordov, Chenev 3-4, 1891, pl. IV/9
97	Proveniență necunoscută	nec	Kiev fs. Col. Khanenko	B, R, E (fig. 9/5)	cca 7,0 x 4,7 (ap)		Khanenko 1899, pl. VII, 88-89; Nekrasov 1937 fig. 31; Peskova 2003, nr. 65, p. 94
98	Proveniență necunoscută	nec	Kiev fs. Muz. Bisericesc Arheologic	C, R, S (fig. 10/3)			Petrov 1897, p. 93-94; Petrov 1915, pl. XVII, 5-6; Peskova 2003, nr. 64, p. 94

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
99	Proveniență necunoscută	nec	Kiev fs. Muz. Bisericesc Arheologic	C, R, S, P (fig. 10/1)	5,5 (so) x 4,8		Petrov 1914, pl. I, 2-3
100	Proveniență necunoscută	nec	Kiev fs. Muz. Bisericesc Arheologic	C, I, P (fig. 10/2)	5,5 (so) x 4,8		Petrov 1915, pl. XVII, 7-8; Peskova 2003, nr. 49, p. 116
101	Proveniență necunoscută	nec	Lvov Muz. de Istorie	B, I	5,5 (so) x 3,8	БО/РИГ	Stanchak 1993, p. 89; Peskova 2003, nr. 38, p. 115
102	Proveniență necunoscută	nec	Lvov Muz. de Istorie	G, I	5,5 (so) x 4,5	Г.../...Ъ	Stanchak 1993, p. 89; Peskova 2003, nr. 40, p. 115
103	Proveniență necunoscută	nec	Lvov Muz. de Istorie	G, R	5,5 (so) x 5,0	ГЛ	Stanchak 1993, p. 89; Peskova 2003, nr. 38, p. 91-92
104	Proveniență necunoscută	nec	Lvov Muz. de Istorie				Stanchak 1993, p. 89
105	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie fs. Col. Uvarov	C, R, S, P (fig. 10/4)		IG XР/ ЦРЬКО/СТ Я/НТИ // АР ӨУ/ЦРНЦ/ БЛГ/НЯ	Uvarov 1908, fig. 168-169; Peskova 2003, nr. 48, p. 93
106	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	C, I, E, H (fig. 11/2)		БО/РИГ // ?	Rybakov 1971, p. 79, fig. 102

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
107	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	C, R, S (fig. 5/4)		ΔΠ (?) // Λ... (?)	Aleshkovskii 1972, fig. p. 107; Peskova 2003, nr. 41, p. 92
108	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	B, R, E (fig. 6/4)	6,0 (so) x 5,0		Aleshkovskii 1972, fig. p. 115, dreapta; Peskova 2003, nr. 42, p. 92
109	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	G, R, S (fig. 6/3)	5,8 (so) x 4,9		Aleshkovskii 1972, fig. p. 115, stânga; Peskova 2003, p.l. 43/II.3.1/40
110	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	B, R, S (fig. 8/5)	5,8 (so) x 5,1	...0	Aleshkovskii 1972, fig. p. 116; Peskova 2003, p.l. 43/II.3.1/39
111	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	B, R	5,6 (so) x 4,7		Peskova 2003, nr. 43, p. 92
112	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	B, R	5,6 (so) x 4,6	ΓΉΛ/EO	Peskova 2003, nr. 44, p. 92
113	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	B, R	5,6 (so) x 4,8		Peskova 2003, nr. 45, p. 92
114	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	B, R	5,6 (so) x 4,8		Peskova 2003, nr. 46, p. 92

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
115	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	G, R	5,6 (so) x 4,7		Peskova 2003, nr. 47, p. 92-93
116	Proveniență necunoscută	nec	Moscova Muz. de Stat de Istorie	G, I	5,5 (so) x 4,7		Peskova 2003, nr. 41, p. 115
117	Proveniență necunoscută	nec	Moscou Galeria Tretiakov	B, I			Peskova 2003, nr. 42, p. 115
118	Proveniență necunoscută	nec	Pliashva r. Roven, U M. de Stat "Pole Berestetskoi bitvy"	G, I, E	5,8 (so) x 4,8	ГЛГЛ]/EO	Peskova 2003, pl. 62/III.2.1/43
119	Proveniență necunoscută	nec	Sergiev Posad r. Moscova Tserkovno- Arkheologiches-kii Kabinet Moskovskoi Dukhovnoi Akademii	C, R	5,8 (so) x 4,7	EO // ГЕ/O	Peskova 2003, nr. 60, p. 94
120	Proveniență necunoscută	nec	Smolensk Muz.	R			Peskova 2003, nr. 61, p. 94
121	Proveniență necunoscută	nec	Smolensk Muz.	R			Peskova 2003, nr. 62, p. 94
122	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, R, S, H			Lesiuchevskii 1946, fig. 4/1-2
123	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, I, S, H			Lesiuchevskii 1946, fig. 4/3-4
124	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	B, G, R, S			Lesiuchevskii 1946, fig. 5/1

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
125	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	G, R, S (fig. 5/6)			Lesiuchevskii 1946, fig. 5/2
126	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, R, S, H (fig. 7/1)		B...	Aleshkovskii 1972, fig. p. 114 stânga
127	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, I, S (fig. 7/2)			Aleshkovskii 1972, fig. p. 114 dreapta
128	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	G, R, E (fig. 2/5; 8/4)		ГЪЛ/ЪБ/ БЪ	Aleshkovskii 1972, fig. p. 117; Nikolaeva, Nadoshivina 1998, pl. 104/6; Peskova 2003, pl. 40/II.3.1/54
129	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, I, E	5,8 (so) x 4,9	БО/РИГ //	Peskova 2003, pl. 63/III.2.1/44; Peskova 2005, p. 160, fig. 11, III.2.1
130	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, I, S	5,6 (so) x 4,8	БО/РИГ //	Peskova 2003, pl. 63/III.2.1/45
131	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, I, S (fig. 3/5)	5,6 (so) x 4,8	ГЛЪ/БЪ ...// ГЪ/БО	Peskova 2003, pl. 63/III.2.1/46
132	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	G, R			Peskova 2003, nr. 50, p. 93
133	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	G, R			Peskova 2003, nr. 51, p. 93
134	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	G, R			Peskova 2003, nr. 52, p. 93
135	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	B, R		БО/РИГ	Peskova 2003, nr. 53, p. 93

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
136	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	G, R	5,8 (so) x 4,8	Б	Peskova 2003, pl. 40/II.3.1/55
137	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	B, R	6,0 (so) x 5,0		Peskova 2003, no 56, p. 93
138	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	B, R			Peskova 2003, nr. 57, p. 93
139	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Rus de Stat	C, R			Peskova 2003, nr. 58, p. 93-94
140	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Ermitage	G, I, S	5,5 (so) x 4,8	ГЛѢ/БѢ	Peskova 2003, pl. 62/III.2.1/47
141	Proveniență necunoscută	nec	Sankt Peterburg Muz. Ermitage Col. de Artă Creștină Orientală	C, R, E, H (fig. 6/1)	5,7 (so) x 5,0	ГЛѢ/ЕО // Б	Aleshkovskii 1972, fig. p. 112; Peskova 2003, pl. 41/II.3.1/59
142	Proveniență necunoscută	nec	Varșovia Muz. National Col. de Artă Creștină Orientală	B, R, S (fig. 4/4)	7,43 x 5,04		Kruk, Sulikowska- Gaška, Wobszyn 2006, pl. II, 18
143	Proveniență necunoscută	nec	Varșovia Muz. National Col. de Artă Creștină Orientală	G, R, S (fig. 4/6)	7,4 x 4,84	Ъ (?)	Kruk, Sulikowska- Gaška, Wobszyn 2006, pl. II, 19
144	Proveniență necunoscută	nec	Varșovia Muz. National Col. de Artă Creștină Orientală	G, R, S (fig. 4/7)	7,54 x 4,76		Kruk, Sulikowska- Gaška, Wobszyn 2006, pl. II, 20
145	Proveniență necunoscută	nec	Varșovia Muz. National Col. de Artă Creștină Orientală	B, R, S (fig. 4/2)	7,46 x 4,86	БОРИГЪ	Kruk, Sulikowska- Gaška, Wobszyn 2006, pl. II, 21

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H
146	Proveniență necunoscută	nec	Varșovia Muz. National Col. de Artă Creștină Orientală	B, I, E (fig. 4/1)	7,39 x 4, 87	ГОН/БОЕ	Kruk, Sulikowska- Gąska, Woboszyn 2006, pl. II, 22
147	Proveniență necunoscută	săpături arheologice V. V. Khvoiko Np		B, R		BO (?)	Peskova 2003, nr. 66, p. 94
148	Proveniență necunoscută	nec		C, B, I, S, P	6,0 x 4,0		Tishchenko 1984, fig. 1
149	Proveniență necunoscută	nec		C, S			Putsko 1987, fig. 2/3
150	Proveniență necunoscută	nec		C, R, E, P			Putsko 1996, pl. X
151	Proveniență necunoscută	nec		C, R, E			Nikolaeva, Nadoshivina 1997, pl. 104/4
152	Proveniență necunoscută	nec		C, R, S, H			Iashaeva 2005, fig. 4/1 a,b

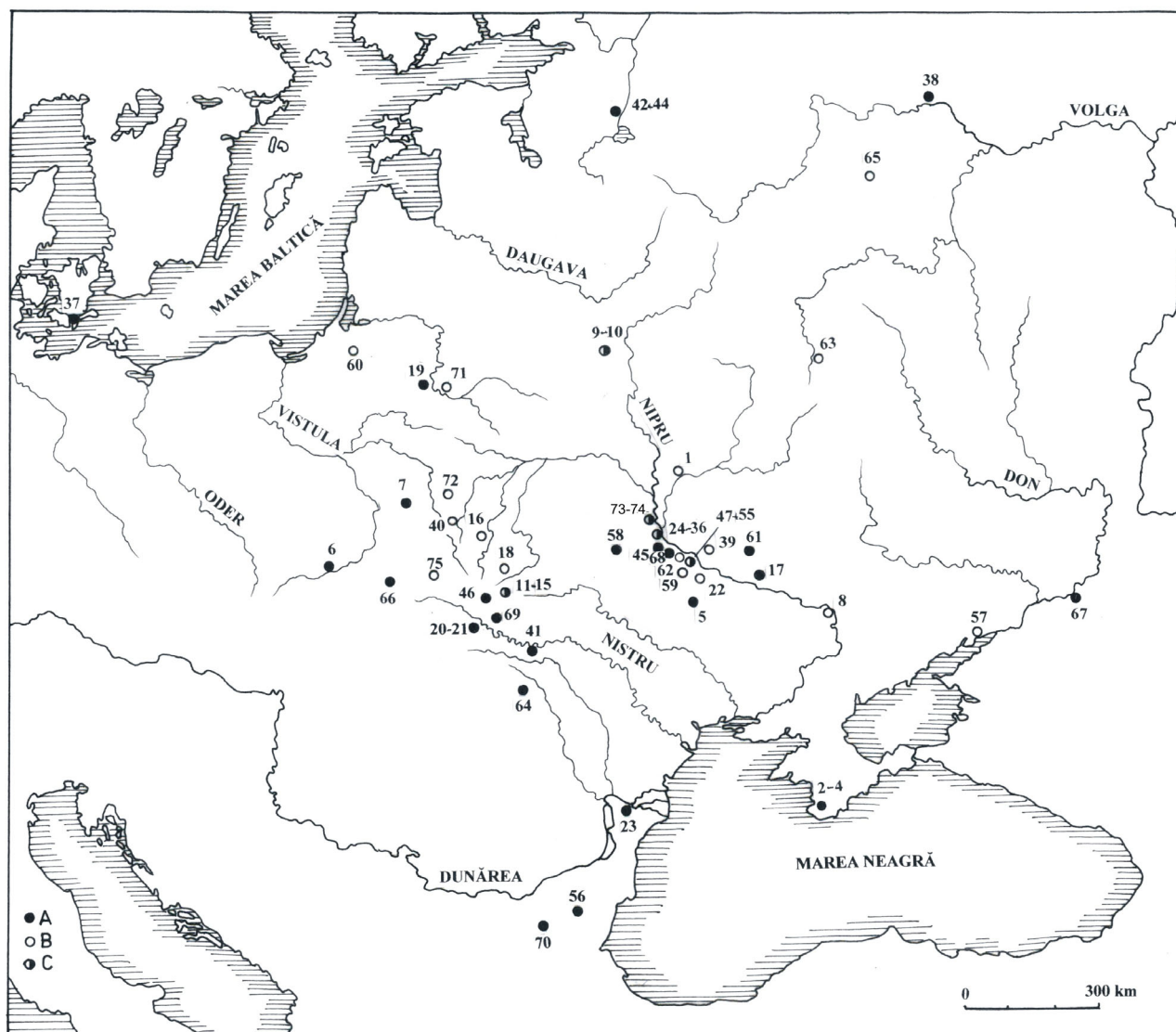

Fig. 1. Harta răspândirii cruculițelor encolpion vechi-rusești cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb.
 A – Cruculițe cu imagini în relief; B – Cruculițe cu imaginea centrală în relief și cu imagini laterale incizate / încrustate;
 C – Cruculițe din ambele categorii (A și B).

1 – Cernigov ; 2-4 – Cherson (în prezent Sevastopol); 5 – Chigirinsk-uezd; 6 – Cracovia-“Nowa Huta“; 7 – Czulczyce; 8 – Dnepropetrovsk (fost Ekaterinoslav); 9-10 – Drutsk (Tolochin); 11-15 – Gorodishche ; 16 – Gorodok; 17 – Gradizhsk; 18 – Grinchuk; 19 – Grodno; 20-21 – Halici (în prezent Krylos); 22 – Hmil’noe; 23 – Isaccea; 24-36 – Kiev; 37 – Kippinge; 38 – Kostroma (fosta gubernie); 39 – Lipliava; 40 – Liudvishcha; 41 – Nedoboivtsi (Nedibăuți); 42-44 – Novgorod (Velikii Novgorod); 45 – Obukhov; 46 – Ozeriany; 47-55 – Pekari-Kniazha Gora; 56 – Preslav; 57 – Primorka; 58 – Raiki; 59 – Sakhanovka; 60 – Sațoczno; 61 – Slobodka; 62 – Starye Bezradichi; 63 – Srarye Riazan (Riazanul Vechi); 64 – Suceava – împrejurimi; 65 – Suzdal; 66 – Trecza; 67 – Tsimlianskaia (Sarkel-Belaia Vezha); 68 – Tulintsy; 69 – Ustie; 70 – Veliko Târnovo; 71 – Vitsebski Nizhni; 72 – Vladimir Volynskii; 73-74 – Vyshgorod; 75 – Zvenigorod.

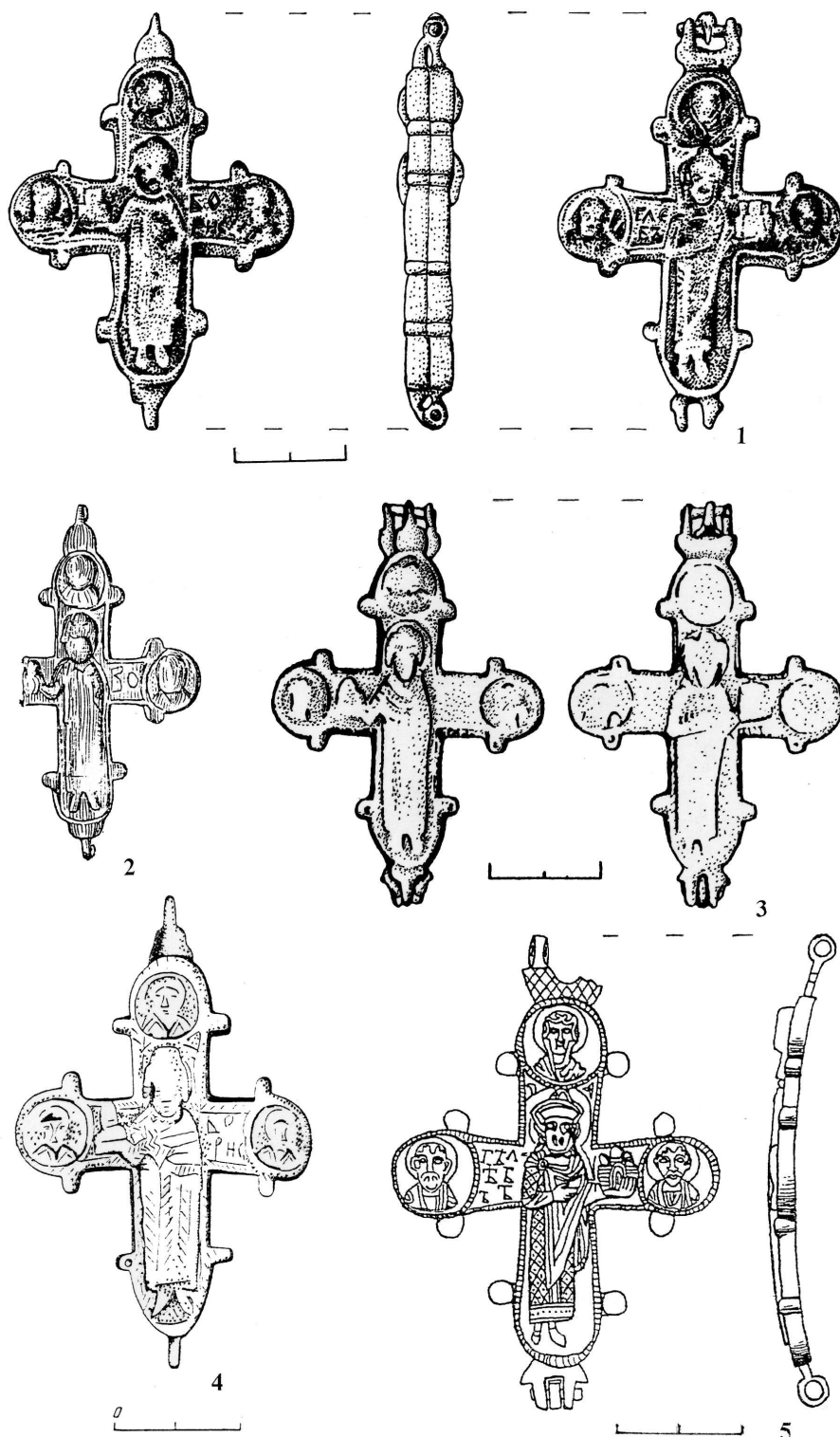

Fig. 2. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1a, 2, 3a, 4) și a Sf. Gleb (1b, 3b, 5), provenind de la Suceava – împrejurimi (1), Vyshgorod (2), Primorka (3), Grinchuk (4) și dintr-o localitate neidentificată din estul Europei (5) (1 – desen Waltraud Delibaș; 2 – apud Dovzhenok; 3 – apud Riazanov; 4 – apud Pachkova, Orlov; 5 – apud Peskova).

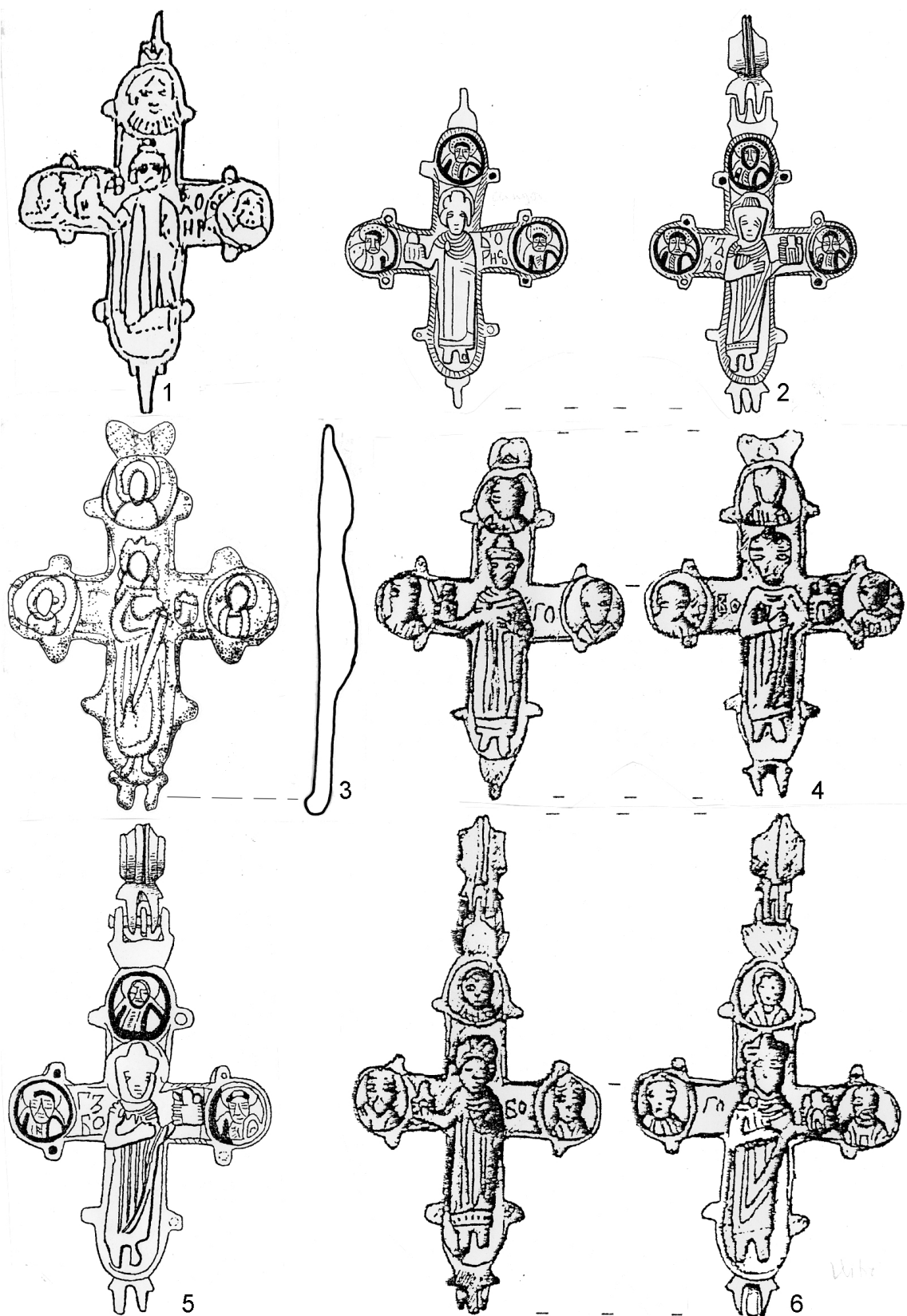

Fig. 3. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1, 2a, 4b, 6a) și a Sf. Gleb (2b, 3, 4a, 5, 6a), provenind de la Kiev – „Mikhailivska” (1), Cernigov (2), Nedoboivtsi (Nedibăuți) (3), Ozeriany (4), Ustie (6) și dintr-o localitate neidentificată din estul Europei (5) (1 – apud Movchan, Kozlovs’kii, Ievlev; 2, 5 – apud Peskova; 3 – apud Pivovarov; 4, 6 – apud Gavriliuk, Iagodinskaia).

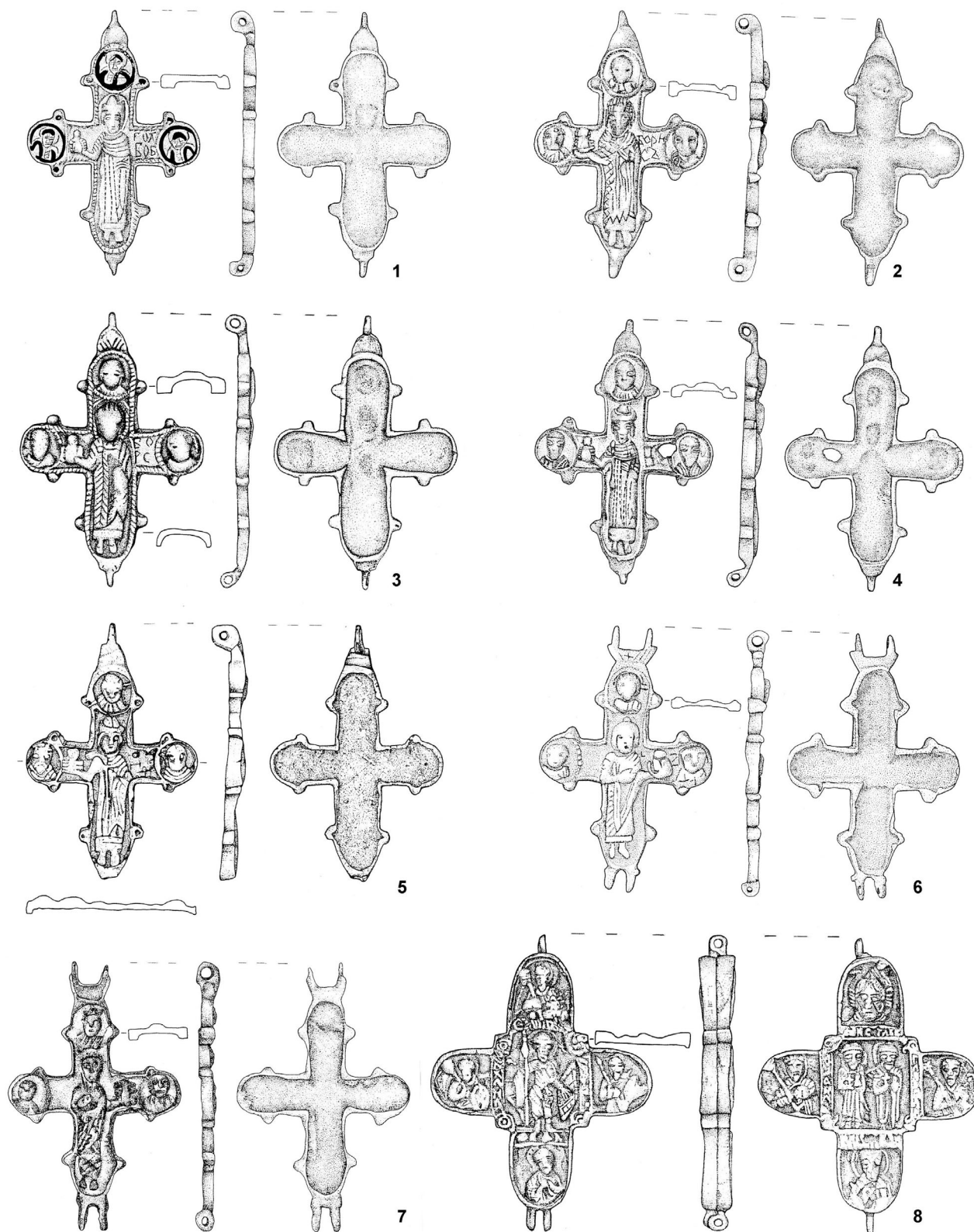

Fig. 4. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1–5) și a Sf. Gleb (6, 7) și cu imaginea alăturată a celor doi sfinți (8), păstrate la Muzeul Național din Varșovia – Colecția de Artă Creștină Orientală (1, 2, 4, 6, 7) și la Muzeul Național din Cracovia – Departamentul de Artă Ortodoxă (3, 5, 8) (apud Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn).

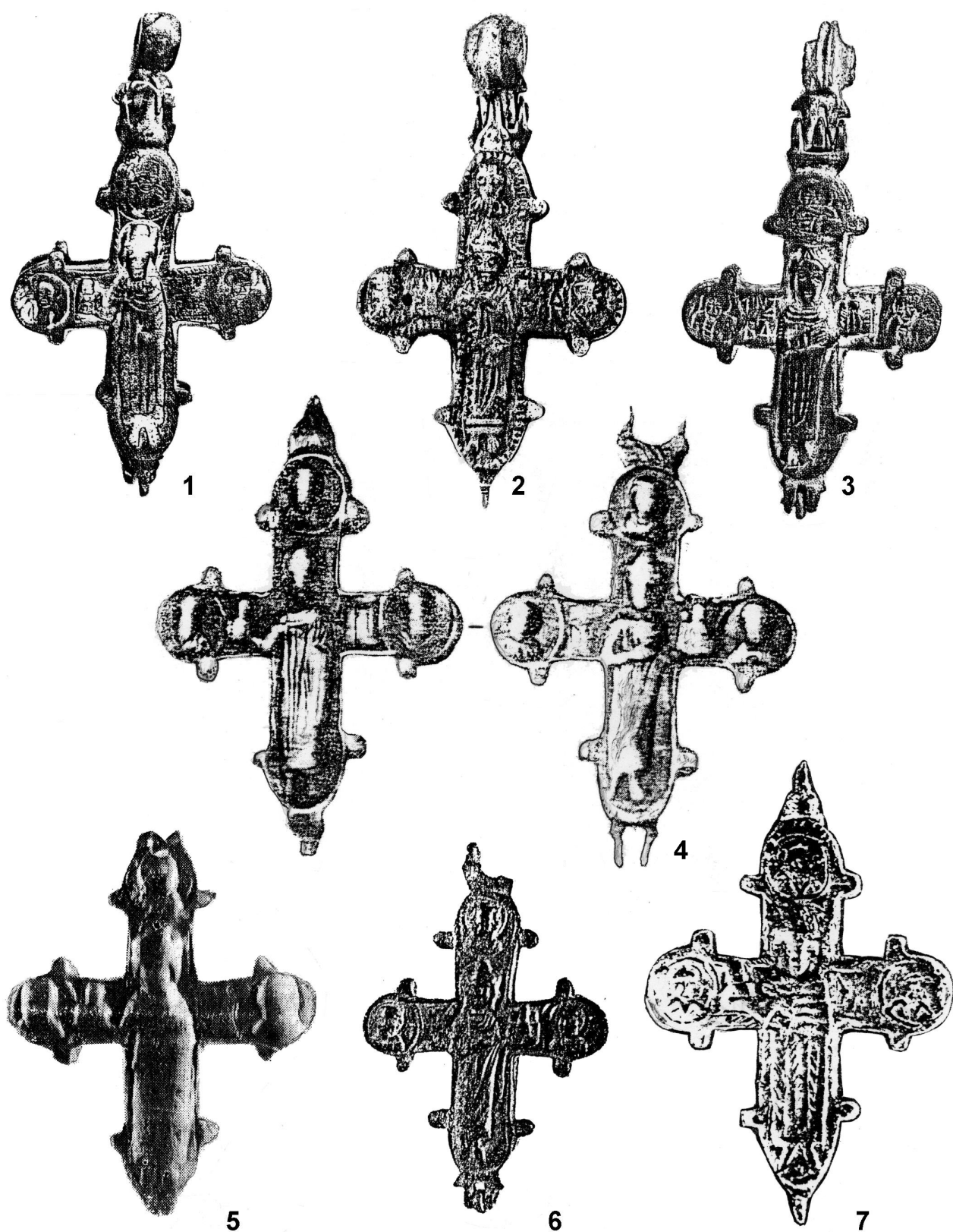

Fig. 5. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1, 2, 4a, 5, 7) și a Sf. Gleb (3, 4b, 6), provenind de la Kiev (?) (1-3), Isaccea (5), Grinchuk (7) și din localități neidentificate din estul Europei (4, 6) (1, 3 – apud Pleschanowa; 2 – apud Tomsinskij; 4 – apud Aleshkovskii; 5 – apud Mănucu-Adameșteanu; 6 – apud Lesiuchevskii; 7 – apud Pachkova, Orlov).

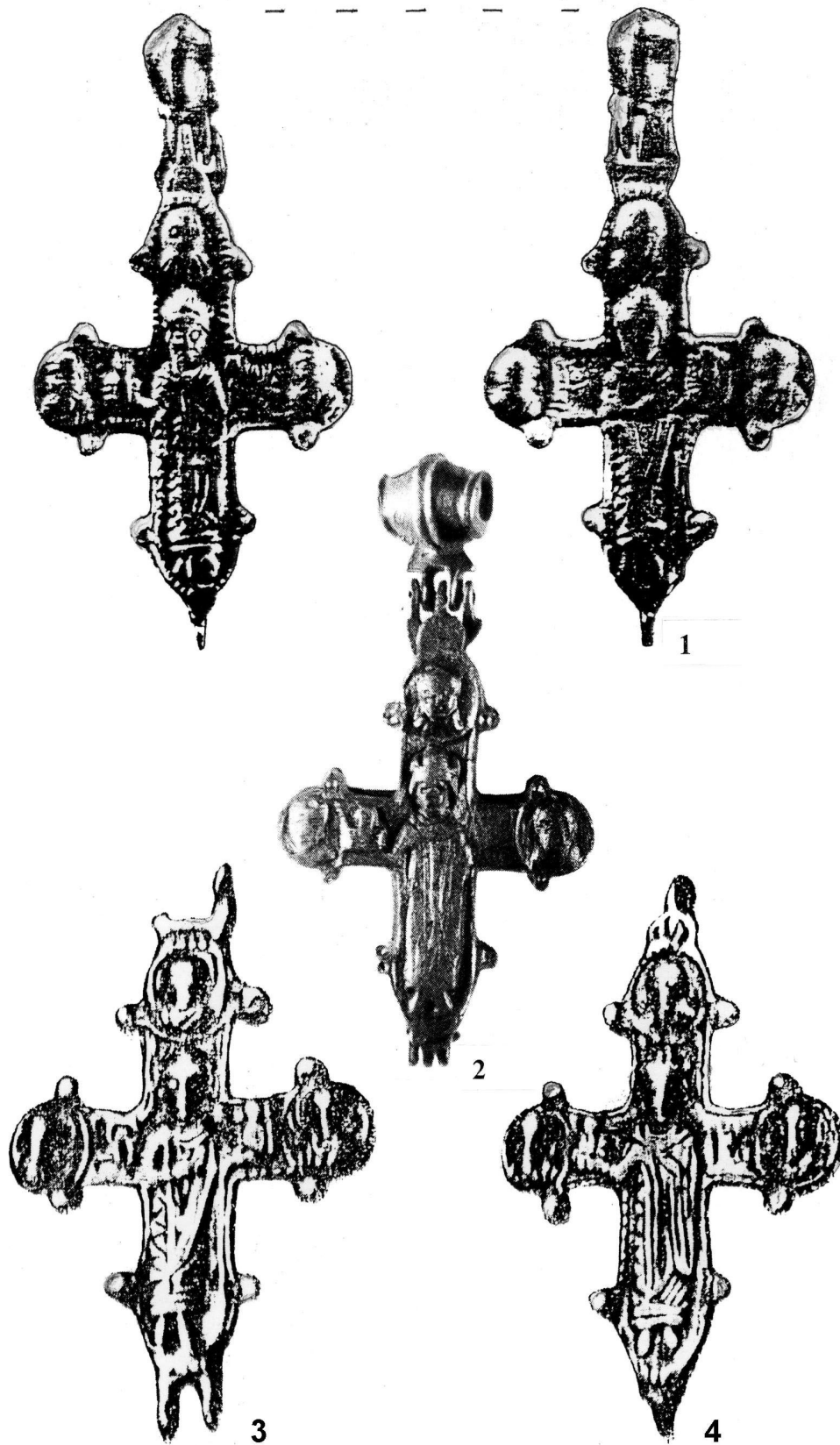

Fig. 6. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1a, 2, 4) și a Sf. Gleb (1b, 3), provenind de la Cherson (2) și din localități neidentificate din estul Europei (1, 3, 4) (1, 3, 4 – apud Aleshkovskii; 2 – apud Chichurov – red.).

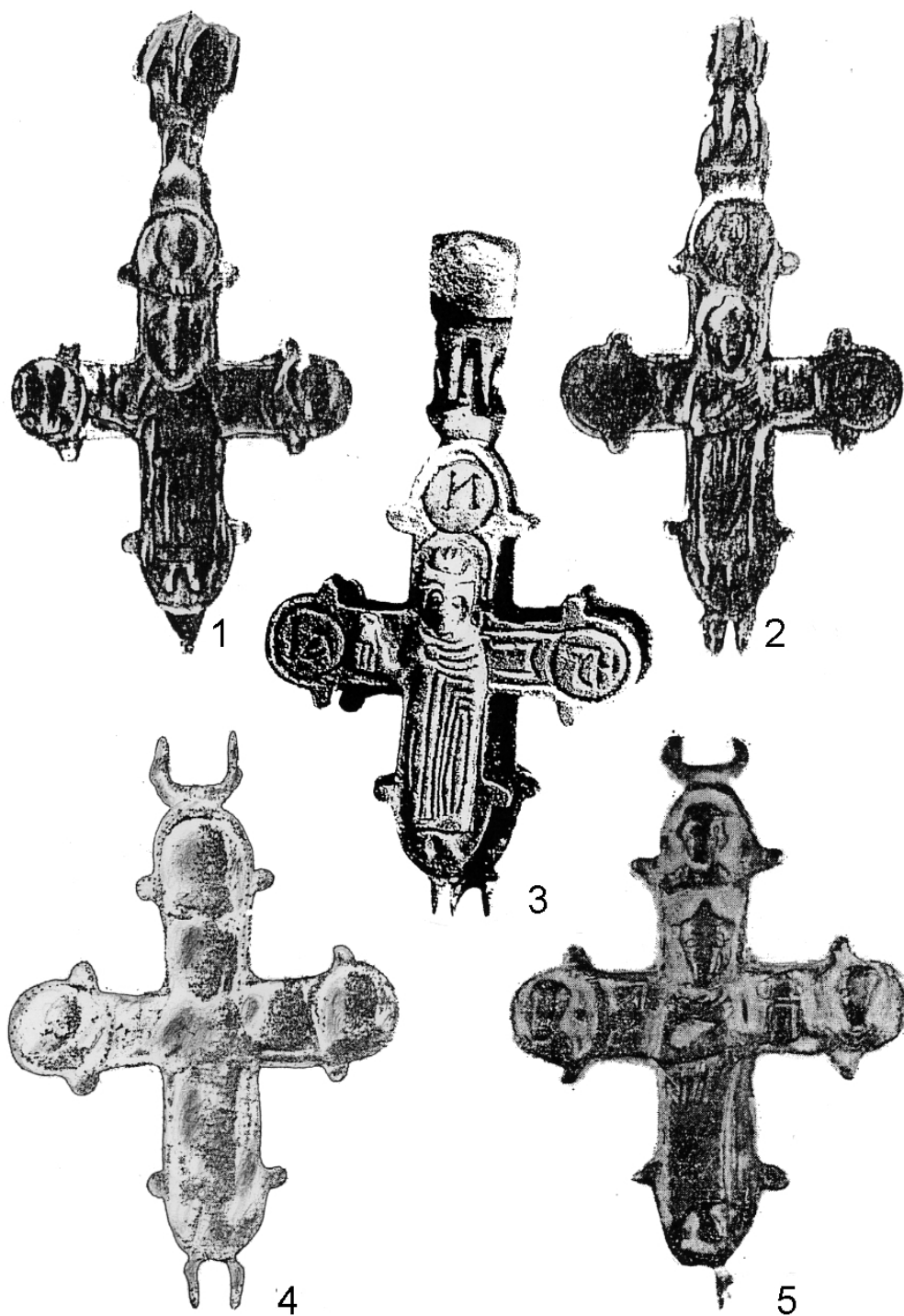

Fig. 7. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1, 3) și a Sf. Gleb (2, 4, 5), provenind de la Sațoczno (3), Veliko Târnovo (4), Preslav (5) și din localități neidentificate din estul Europei (1, 2) (1, 2 – apud Aleshkovskii; 3 – apud J. Wysocki; 4 – apud Aleksiev; 5 – apud Dončeva-Petkova).

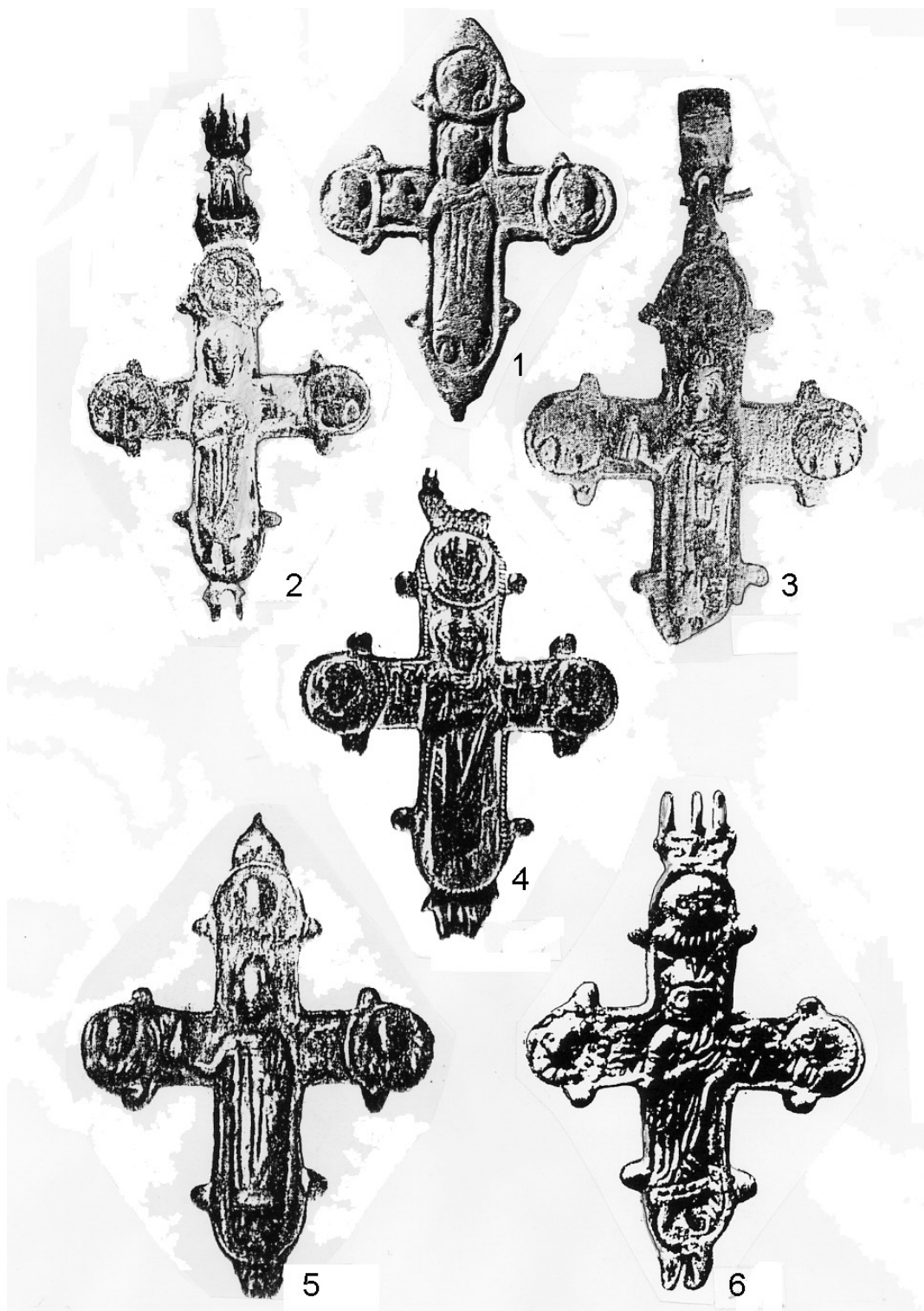

Fig. 8. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1, 3, 5) și a Sf. Gleb (2, 4, 6), provenind de la Kippinge (1), Gorodok (2), Kiev (6) și din localități neidentificate din estul Europei (3-5) (1 – apud Purhonen; 2 – apud Bobrinskii; 3 – apud Tishchenko; 4, 5 – apud Aleshkovskii; 6 – apud Rybakov, 1957).

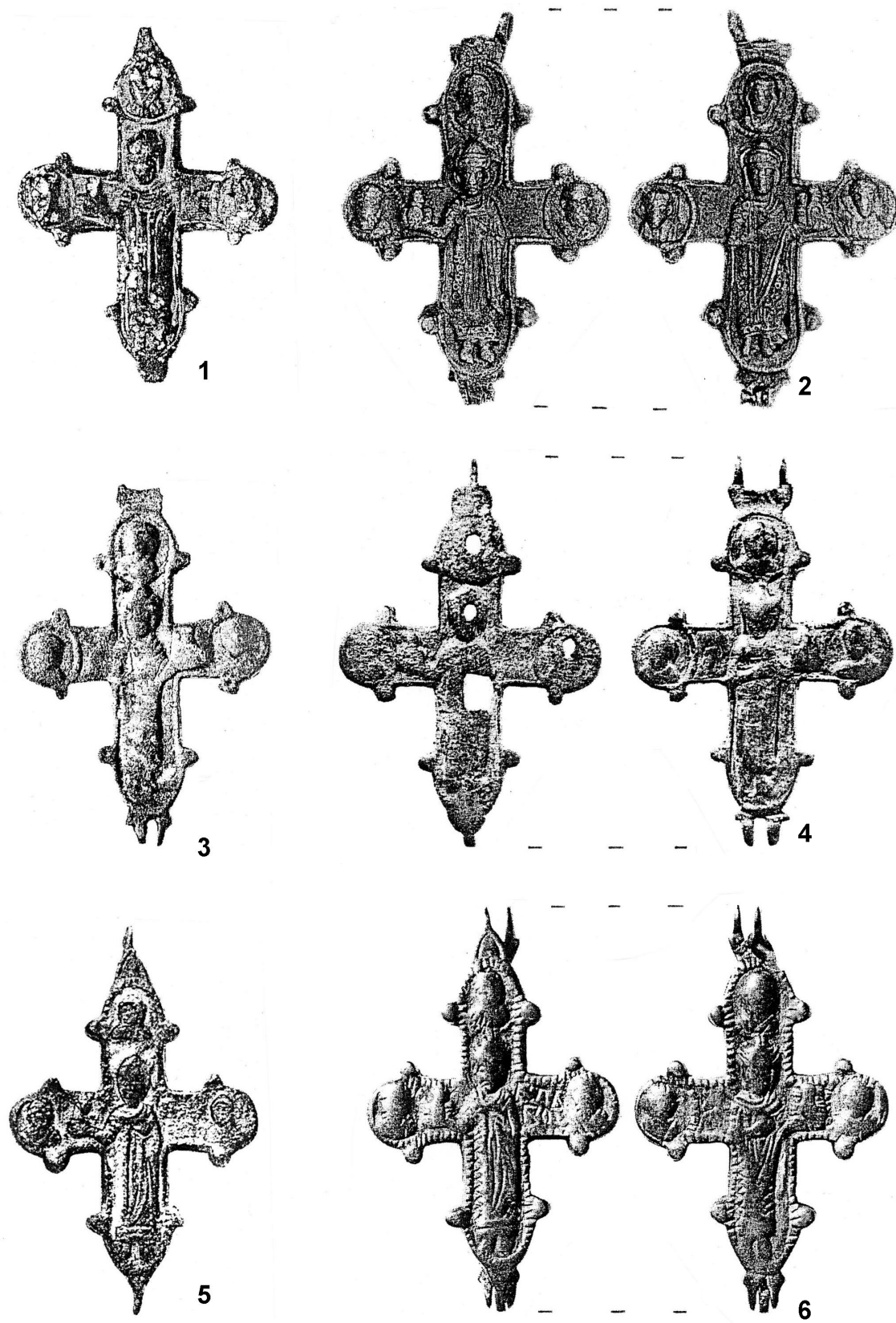

Fig. 9. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1, 2a, 4a, 5, 6a) și a Sf. Gleb (2a, 3, 4b, 6a), provenind de la Tulintsy (1), Novgorod (2, 3), Gorodishche (4), Kostroma – fosta gubernie (6) și dintr-o localitate neidentificată din estul Europei (5) (1-4, 6 – apud Peskova; 5 – apud Nekrasov).

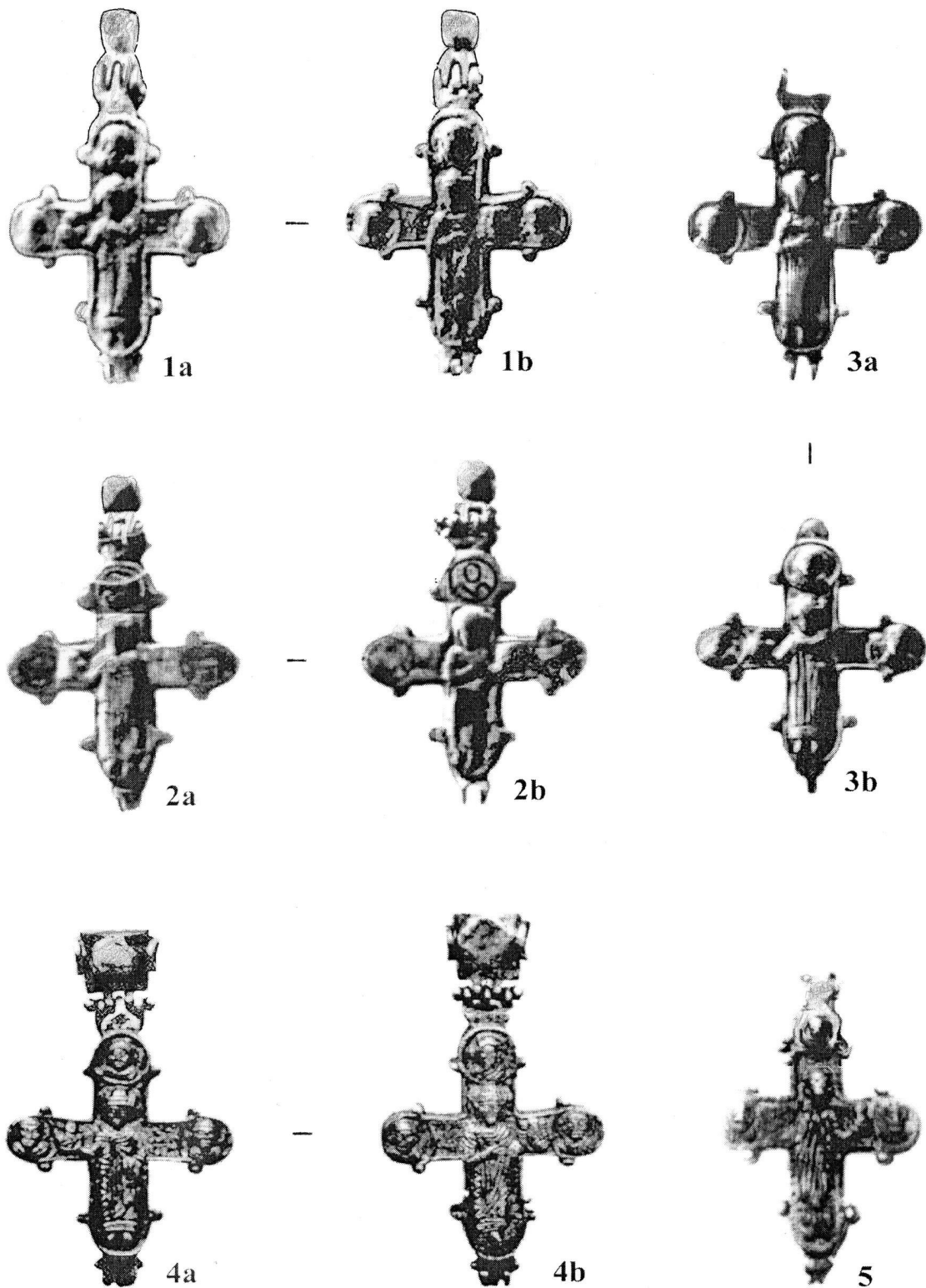

Fig. 10. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (1a, 2a, 3b, 4a) și a Sf. Gleb (1b, 2b, 3a, 4b, 5), provenind din localități neidentificate din estul Europei (1 – apud Petrov, 1914; 2, 3 – apud Petrov, 1915; 4 – apud Uvarov; 5 – apud Leopardov, Chernev, 1891).

Fig. 11. Cruciuliță din bronz reprezentând scena Răstignirii și busturile sfinților Boris și Gleb, descoperită la Cherson (1) și cruciuliță-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (2a) și a Sf. Gleb (2b), provenind dintr-o localitate neidentificată din estul Europei (2) (1- apud C. Williams; 2 – apud Rybakov, 1971).

Fig. 12. Miniatură de pe un manuscris din a doua jumătate a secolului al XII-lea, reprezentându-l pe Sf. Boris (apud Lesiuchevskii).

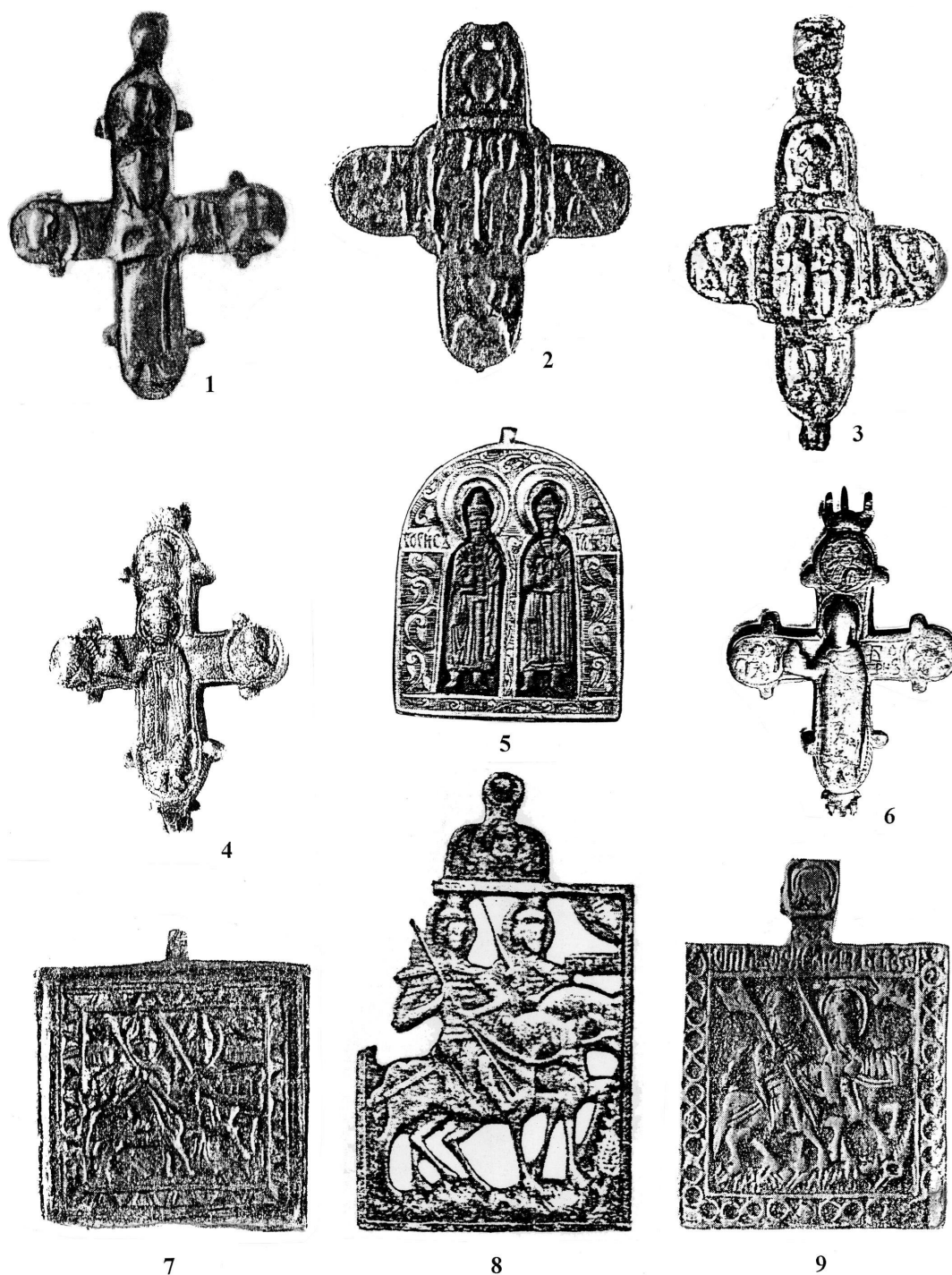

Fig. 13. Cruciulițe-encolpion din bronz cu imaginea individuală a Sf. Boris (4, 6) și a Sf. Gleb (1) și cu imaginea alăturată a celor doi sfinți (2, 3) și iconițe din piatră (5) și din bronz (7-9), reprezentându-i pe sfinții Boris și Gleb în picioare (5) și călare (7-9), provenind de la Liudvishcha (1), Spas-Gorodok (3), Kiev (?) (4, 6), Novgorod (5) și din localități neidentificate din estul Europei (2, 7-9) (1 – apud Ostrovskii; 2, 7 – apud Lesiuchevskii; 3 – apud Nikol'skaia; 4 – apud Petrova et alii; 5 – apud Nikolaeva; 6 – apud Morshakova; 8 – apud Pokrovskii; 9 – apud Tishchenko).

1

2

Fig. 14. Iconiță din piatră reprezentându-i pe sfinții Boris și Gleb, păstrată la Mănăstirea Solotchinsk, în prezent la Muzeul de Istorie și Arhitectură din Riazan (1) și iconiță din steatită cu imaginea Sf. Gleb / David, descoperită în Peninsula Taman (2) (1 – apud Putsko, 1986; 2 – apud Rybakov, 1971).

Fig. 15. Icoană de fildeș reprezentându-i pe sfinții Boris și Gleb, realizată în 1569, provenind de la Mănăstirea Kirillo-Belozerski, în prezent la Muzeul Rus de Stat din Sankt Peterburg (apud Pleschanova).

Fig. 16. Medalion din argint cu imaginea Sf. Gleb (1) și cercei de tâmplă din aur cu imaginea sfinților Boris și Gleb (2, 3), din componența a două tezaure cu obiecte de podoabă descoperite la Riazanul Vechi, și dveră de la Mănăstirea Hilandar cu chipurile celor doi sfinți (4-5) (1 – apud Darkevich, Mongait; 2-3 – apud Mongait, 1955; 4-5 – apud Kämpfer).

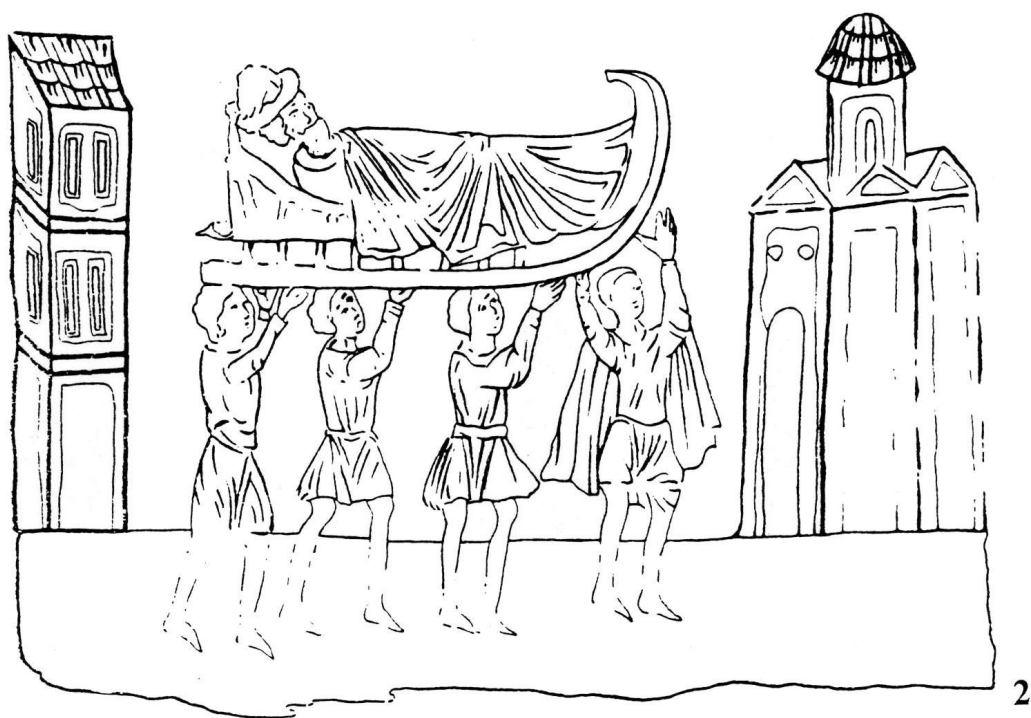
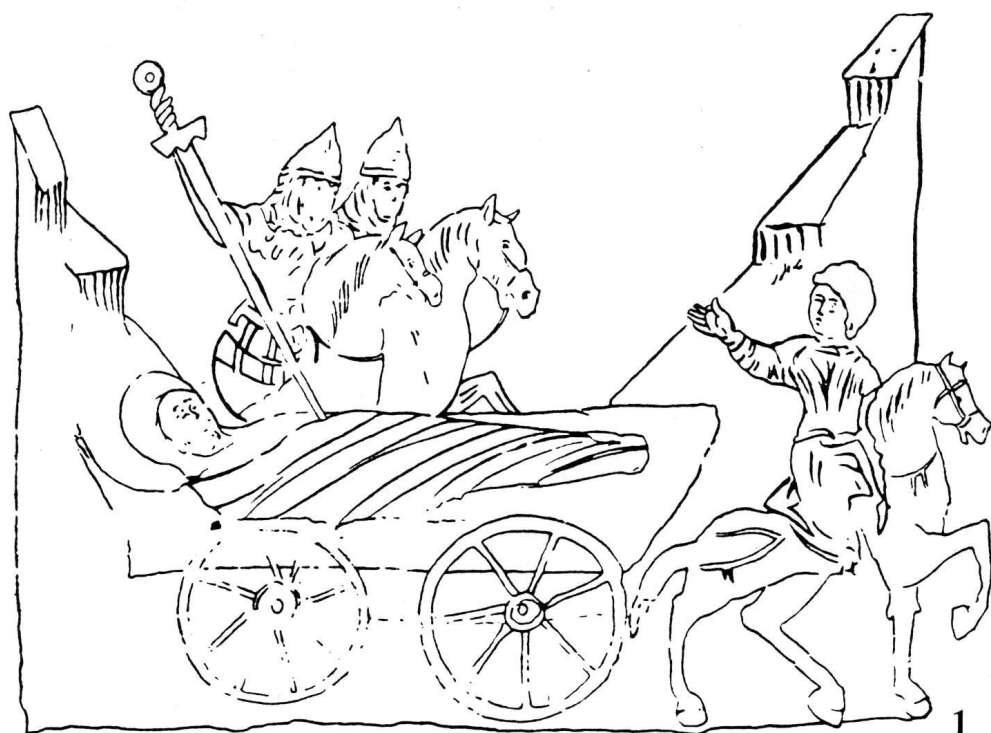
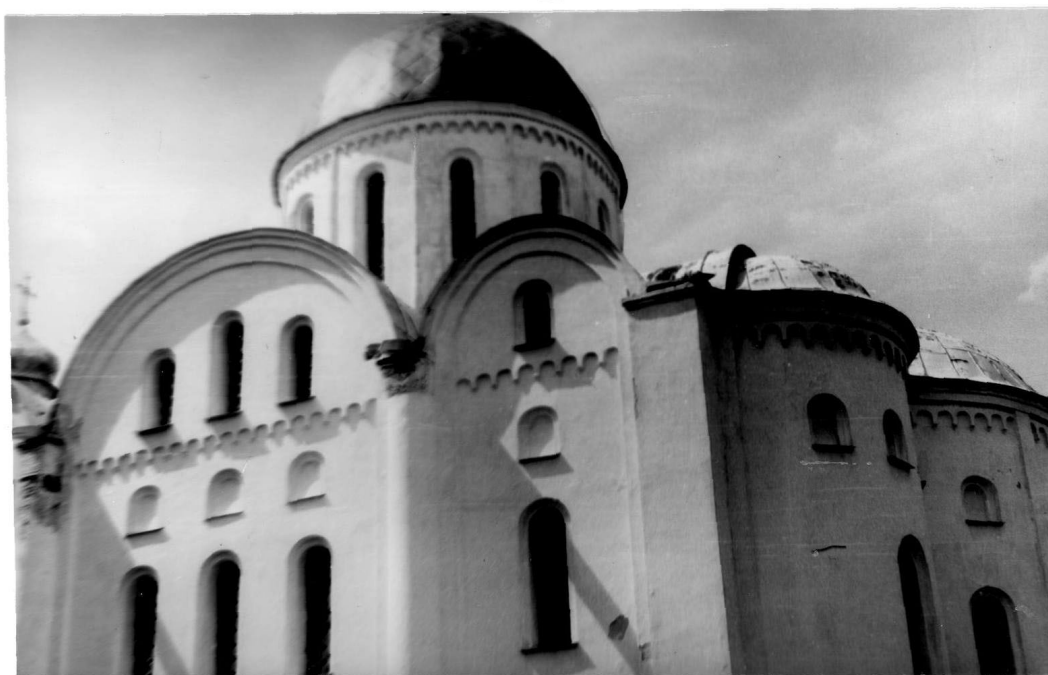

Fig. 17. Miniaturi medievale redând asasinarea lui Boris de doi varegi (1) și înmormântarea sa la Vyshgorod (2) (apud Voronin, Karger, Tikhanova – red., 1951).

1

2

Fig. 18. Biserica cu hramul Boris și Gleb (Borisoglebskii sobor) de la Cernigov, ridicată în prima parte a secolului al XII-lea (Foto: V. Spinei, 1985).

LES PETITES CROIX-ENCOLPION À L'IMAGE INDIVIDUELLE
DES PRINCES MARTYRS BORIS ET GLEB
ET CERTAINS PROBLÈMES CONCERNANT LEUR CANONISATION

RÉSUMÉ

Aux XIe–XIIe siècles, de même qu'aux premières décennies du siècle suivant, la Russie kiévienne connaît un remarquable développement culturel, répercuté aussi dans le domaine des métiers liés à la réalisation des objets de culte. Parmi ces pièces une place à part revient aux petites croix pectorales en métal, autant simples, que doubles aussi, de type reliquaire. Le principal centre de production de petites croix a été la ville de Kiev, mais, au fur et à mesure de l'essor d'autres centres princiers et du morcellement de la Russie kiévienne on a commencé à les travailler en divers habitats à caractère urbain.

Parmi les objets à caractère rituel, produits durant la période pré-mongole dans les knésats vieux russes, ayant une iconographie distincte, ancrée dans les réalités locales, il y a aussi ceux à l'image des saints Boris et Gleb. La popularité du culte des deux saints explique la diversité des pièces de culte où l'on a figuré des images reproduisant leurs visages. Dans la présente étude nous ne nous proposons pas de nous rapporter à la totalité des portraits médiévaux des deux illustres sanctifiés, mais seulement de viser les petites croix de type encolpion ayant leur image individuelle et qui sont, d'ailleurs, paraît-il, les plus anciennes et en même temps les plus répandues.

En ce qui nous concerne, nous appuyant sur la littérature de spécialité consultée et sur d'autres investigations aussi, nous avons réussi à identifier un nombre de 152 petites croix reliquaires à l'image individuelle de St. Boris et de St. Gleb, disséminées à l'est et au sud-est de l'Europe. Dans un autre ordre d'idées, on est conscient que notre essai de les inscrire dans un répertoire est lacunaire, fait qui est dû à des motifs objectifs. D'une part, nous n'avons pas eu la possibilité de piocher directement dans les collections des musées d'Ukraine, de Russie et de Biélorussie, sur le territoire desquelles fut récoltée la grande majorité des encolpions à l'image des saints Boris et Gleb, tandis que, d'autre part, l'accès à pas mal de publications à profil archéologique, surtout celles à caractère régional, parues dans l'espace est-européen avant et après le démembrement de l'Union Soviétique reste illusoire, en partie aussi à cause des incongruences qui ont entravé et continuent à obstruer le flux normal de la circulation de la littérature scientifique.

Les encolpions à représentation individuelle des saints Boris et Gleb se composaient de deux parties principales, coulées en bronze, en formes différentes. Les moules utilisés étaient bi-valves, ayant à l'extérieur les figures des saints, tandis qu'à l'intérieur il y avait une bordure circulaire, large d'environ 0,2 cm. Ces bordures présentes aux deux moitiés des petites croix assuraient un espace disponible pour garder une relique sainte, d'ici s'ensuivant leur qualité d'encolpions. Jugeant d'après le modelage rudimentaire des images anthropomorphes, qui n'offrent que de vagues détails anatomiques et vestimentaires, au finissage négligent, une grande partie des respectifs moules était réalisée en pierre. Ils se prêtaient en moindre mesure à l'obtention d'exemplaires d'un niveau qualitatif élevé, en revanche – n'étant pas périssables – pouvaient assurer une production de série. Parallèlement à ceux-ci on a encore utilisé des moules en terre cuite, d'habitude à emploi unique, mais plus adéquats pour la réalisation des pièces à valences artistiques supérieures.

Les encolpions à l'image individuelle des saints Boris et Gleb se distinguent du point de vue de leur technique d'ornementation en deux catégories principales: ceux aux bustes inscrits dans des médaillons latéraux réalisés en relief, tout comme l'image centrale, et ceux aux bustes respectifs dans des médaillons réalisés par incision/incrustation. Il est tout naturel que l'on se pose la question si les deux variantes proviennent de centres artisanaux différents ou si ceux-ci ont travaillé ou non synchroniquement. La mise sur carte des vestiges connus jusqu'à présent ne laisse pas soupçonner des aires de production à part.

Des 152 petites-croix doubles reliquaires à l'image individuelle de St. Boris et de St. Gleb, identifiées jusqu'à présent, on connaît pour 75 leur endroit de provenance, tandis que pour le reste de 77 pièces celui-ci n'est pas consigné. La plupart des encolpions de la première catégorie – et plus précisément 36 – ont été découverts dans le bassin moyen du Dniepr, sur la rive occidentale du fleuve.

La production des petites croix doubles reliquaires à l'image individuelle de St. Boris et de St. Gleb a eu lieu au XIIe siècle et aux premières décennies du siècle suivant, sans outrepasser le moment de l'impact avec les Mongols en 1240. Les éléments de datation dont nous disposons ne nous permettent pas, tout au moins pour le moment, à nous prononcer de façon tranchante en ce qui concerne le rapport chronologique entre les exemplaires dont les images sont intégralement figurées en relief et ceux aux médaillons réalisés par incision/incrustation. Les encolpions du type auquel nous nous rapportons ont pu être portés même après avoir arrêté leur production, leur caractère d'objets de culte assurant leur vénération perpétuelle, dans l'esprit des préceptes de l'orthodoxie.

Excepté les petites croix reliquaires à l'image individuelle des saints Boris et Gleb, les deux princes martyrs ont été représentés sur pas mal d'autres pièces métalliques de culte vieilles russes, disposant d'une iconographie diverse. Entre autres il y a aussi un type d'encolpion sur lequel, dans un cadre rectangulaire placé au plan central de l'avers, les deux personnages sont figurés côte à côte, tenant une croix à la main droite et une épée à la gauche. De même, dans les ateliers vieux russes on a produit une gamme typologique variée de petites icônes en métal, avec des formes, des dimensions et

une iconographie diverses, la plupart encadrées du point de vue chronologique au deuxième quart du IIe millénaire. Toujours est-il que, à la même période on a encore réalisé quelques répliques lithiques de ces objets.

Boris et Gleb étaient les fils de Vladimir (Volodimer) le Saint, celui qui avait imposé de manière officielle le christianisme en Russie, en 988. En conformité avec les témoignages enregistrés dans la vieille chronique russe *Le Récit des temps d'autrefois* (*Повесть временных лет*), parmi ses douze enfants, Boris était le huitième né, et Gleb le neuvième, les deux ayant pour mère une Bulgare, à la différence de leurs autres frères, nés d'autres lits. Malade, cloué à son lit de douleur, Vladimir a confié à Boris sa propre garde personnelle (*drouzhina*) pour chasser les Petchénègues qui avaient attaqué les frontières de la Russie kiévienne. Lorsqu'il était de retour, revenant de la mission qu'on lui avait confiée, et après avoir chassé les envahisseurs des steppes, mais sans avoir pu les intercepter, la nouvelle de la mort de son père, événement consumé le 15 juin 1015, est arrivée à ses oreilles. Sa garde lui a conseillé de partir ensemble, pour s'emparer du pouvoir à Kiev, où s'était installé Sviatopolk, mais Boris – plein de loyauté et d'attachement fraternel – a refusé, c'est pourquoi l'armée l'a abandonné, ne pouvant agréer son attitude dépourvue d'ambition, de nature à la frustrer sans doute de certains avantages. Son frère Sviatopolk a profité de la situation créée et a manigancé l'assassinat de Boris, tué à L'ta (Alta) par quelques nobles de Vychgorod et par deux Varègues. Le comportement impitoyable envers Boris avait comme motivation le fait que celui-ci était le fils que Vladimir chérissait le plus et qu'il envisageait probablement comme futur successeur. Par un subterfuge, Sviatopolk a attiré dans un piège Gleb aussi, lequel, bien qu'il eût été prévenu au dernier moment de ce danger par Iaroslav, est toutefois tombé aux mains des tueurs à gages envoyés par son propre frère à Smiadin, près de Smolensk, quand il était en route pour Kiev. Les deux victimes ont été enterrées en cachette dans l'église Saint Basile de Vychgorod.

Le volontarisme du sacrifice de Boris et Gleb, lorsqu'ils s'assumaient avec sérénité leur destinée et abandonnaient leur résistance devant les actions des forces maléfiques, réitère ouvertement la conduite du Sauveur, suivie avec une dévotion sans tache dans pas mal de cas, sur divers méridiens. Les parallélismes des écrits concernant le sacrifice des fils de Vladimir avec des œuvres élaborées dans d'autres milieux culturels, qui reflètent un processus de stylisation et de standardisation des effigies de ceux qui avaient été canonisés ont été définis avec pertinence dans de nombreuses exégèses, où l'on a mis en évidence en même temps les éléments spécifiques à l'univers spirituel russe.

Boris et Gleb ont été les premiers représentants du peuple russe que l'Église a décidé de sanctifier. Confrontée avec la recrudescence des éléments païens, d'une part, et avec la stricte obédience confessionnelle vis-à-vis de Constantinople, d'autre part, la métropolie kiévienne, dont les concepts dogmatiques étaient en voie de venir à maturité, aspirait à la légitimation sur le plan intérieur et extérieur, ainsi qu'à acquérir un prestige imprescriptible, de niveau similaire à celui d'autres organismes ecclésiastiques du temps. Dans la tentative d'accomplir ces aspirations, les intérêts des instances ecclésiastiques convergeaient avec ceux de tous les chefs de la hiérarchie politique, tout à fait conscients du rôle de l'Église comme pylône vital de l'État.

C'est pourquoi non seulement l'Église avait une propension pour des sanctifications et s'avérait préoccupée de tirer le bénéfice de ce phénomène, mais également le pouvoir séculier. L'autorité à l'échelle continentale du grand knès de Kiev avait été acquise petit à petit, beaucoup de décennies avant encore l'adoption officielle du christianisme, d'abord à cause de ses atouts au plan économique et de son potentiel militaire, mais après la conversion il s'imposait la nécessité que la dynastie dirigeante détienne aussi les droits confessionnels. Ces impératifs ont entrelacé des solidarités pour des actions communes, dont la finalité visait à des avantages bivalents, consistant surtout dans le fait de légitimer ceux qui patronnaient les canonisations et de valider leur prestige.

Même si, à côté de l'Église, les promoteurs du culte de Boris et de Gleb ont été les représentants du clan des Ruricides, ceux-ci n'ont pas du tout préconisé que leur louange reste un problème familial. Dans un intervalle de temps assez court, la vénération a acquis une large audience, revêtant les formes d'une authentique croyance d'expression populaire, de sorte que, spontanément, on a mis à leur compte pas mal d'interventions miraculeuses survenues à l'appui des gens pauvres. Comme il s'est passé à peu près constamment sur les différents méridiens de la mappemonde et à un niveau largement proliféré dans la vieille Russie, les croyances et les pratiques populaires se sont souvent esquivées face au contrôle de l'Église, qui a été de la sorte contrainte non seulement à les admettre, mais aussi à les intégrer aux normes rituelles stipulées dans les conciles œcuméniques.

Ayant en vue que la sanctification n'a pas visé des dévots auxquels on avait destiné la mort en martyr, des défenseurs et propagateurs obstinés de la juste croyance, avec du courage pur dans l'affrontement de la persécution antichrétienne, ni des fidèles à don monacal à part, avec une efficacité particulière dans l'activité missionnaire et dans la lutte contre les écarts hérétiques, ni ceux qui s'étaient distingués par l'exemplarité de leur ascétisme, mais, tout au contraire, des victimes d'un assassinat fait par raisons politiques, on se pose le problème pourquoi le choix aurait échu en partage à Boris et à Gleb.

Comme on le sait, les disputes sur l'échiquier politique de la Russie kiévienne ont dégénéré fréquemment dans des combats sanglants, qui ont affecté les représentants de toutes les couches sociales. Pour acquérir la vénération des bons chrétiens, surtout aux moments où les pratiques de la vie chrétienne n'étaient pas encore tout à fait établies, on ressentait le besoin de disposer de personnes de notoriété, avec une configuration morale immaculée. De ce point de vue les jeunes knès Boris et Gleb, se trouvant au sommet de la hiérarchie politique et aspirant potentiellement au pouvoir suprême dans

l'un des États les plus robustes et dynamiques de l'Europe, étaient assurément représentatifs, et le fait qu'ils sont tombés victimes à ces temps troubles a penché de façon décisive la balance en faveur de l'option qu'on leur confèrât le statut de saints.

Comme on l'a relevé dans les paragraphes antérieurs, en ce qui concerne l'aire de diffusion de petites croix doubles reliquaires à l'image individuelle des saints Boris et Gleb, celle-ci est circonscrite en grande partie à l'espace est-slave, où leur culte a acquis une audience largement reconnue. Un nombre relativement réduit de telles pièces métalliques apparaissent aussi dans les régions qui dépassaient l'aréal contrôlé politiquement par les knès russes. Nous avons en vue pour ce dire les exemplaires provenant de Crimée, de Pologne, de Bulgarie, de Dobroudja et de Moldavie. L'un des problèmes qui surgissent quant aux encolpions découverts à l'extérieur de la Russie kiévienne est s'ils reflètent une extension du culte des saints Boris et Gleb chez les peuples voisins. Le fait que dans toutes les régions extérieures aux confins des knésats russes, où l'on a repéré des encolpions aux visages des saints Boris et Gleb – autant en Crimée, qu'en Bulgarie, en Pologne, en Dobroudja et en Moldavie – on a également découvert d'autres types de petites croix pectorales de même provenance, prouve que la diffusion des objets réalisés par les maîtres artisans russes ne trouve pas d'explication seulement par l'éventuelle vénération des saints représentés sur les pièces respectives. La dissémination de tous ces objets de culte s'éclairerait probablement soit par la voie du prosélytisme confessionnel, soit par celle de la commercialisation.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. Carte de la diffusion des petites croix-encolpion vieilles russes à l'image individuelle des saints Boris et Gleb. A – Petites croix aux images en relief; B – Petites croix aux images centrales en relief et aux images latérales incisées / incrustées; C – Petites croix dont les images iconographiques ne nous sont pas parvenues. C – Petites croix appartenant à ces deux catégories (A et B).
- Fig. 2. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1a, 2, 3a, 4) et de St. Gleb (1b, 3b, 5), provenant de Suceava – les environs (1), Vychgorod (2), Primorka (3), Grinchuk (4) et d'une localité non-identifiée de l'est de l'Europe (5) (1 – dessin Waltraud Delibaș; 2 – apud Dovzhenok; 3 – apud Riazanov; 4 – apud Pachkova, Orlov; 5 – apud Peskova).
- Fig. 3. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1, 2a, 4b, 6a) et de St. Gleb (2b, 3, 4a, 5, 6a), provenant de Kiev – „Mikhailivs'ka” (1), de Chernigov (2), Nedoboivtsi (Nedibăuți) (3), Ozeriany (4), Ustie (6) et d'une localité non-identifiée de l'est de l'Europe (5) (1 – apud Movchan, Kozlovs'kii, Ievlev; 2, 5 – apud Peskova; 3 – apud Pivovarov; 4, 6 – apud Gavriiliuk, Iagodinskaia).
- Fig. 4. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1–5) et de St. Gleb (6, 7) et à l'image des deux saints côte à côte (8), gardées au Musée National de Varsovie – Collection de l'Art Chrétien Oriental (1, 2, 4, 6, 7) et au Musée National de Cracovie – Département de l'Art Orthodoxe (3, 5, 8) (apud Kruk, Sulikowska-Gaška, Wołoszyn).
- Fig. 5. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1, 2, 4a, 5, 7) et de St. Gleb (3, 4b, 6), provenant de Kiev (?) (1-3), Isaccea (5), Grinchuk (7) et de localités non-identifiées de l'est de l'Europe (4, 6) (1, 3 – apud Pleschanowa; 2 – apud Tomsinskij; 4 – apud Aleshkovskii; 5 – apud Mănucu-Adameșteanu; 6 – apud Lesiuchevskii; 7 – apud Pachkova, Orlov).
- Fig. 6. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1a, 2, 4) et de St. Gleb (1b, 3), provenant de Cherson (2) et de localités non-identifiées de l'est de l'Europe (1, 3, 4) (1, 3, 4 – apud Aleshkovskii; 2 – apud Chichurov – réd.).
- Fig. 7. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1, 3) et de St. Gleb (2, 4, 5), provenant de Sațocno (3), Veliko Tyrnovo (4), Preslav (5) et de localités non-identifiées de l'est de l'Europe (1, 2) (1, 2 – apud Aleshkovskii; 3 – apud J. Wysocki; 4 – apud Aleksiev; 5 – apud Dončeva-Petkova).
- Fig. 8. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1, 3, 5) et de St. Gleb (2, 4, 6), provenant de Kippinge (1), Gorodok (2), Kiev (6) et de localités non-identifiées de l'est de l'Europe (3-5) (1 – apud Purhonen; 2 – apud Bobrinskii; 3 – apud Tishchenko; 4, 5 – apud Aleshkovskii; 6 – apud Rybakov, 1957).
- Fig. 9. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1, 2a, 4a, 5, 6a) et de St. Gleb (2a, 3, 4b, 6a), provenant de Tulintsy (1), Novgorod (2, 3), Gorodishche (4), Kostroma – ancienne gouvernie / arrondissement (6) et d'une localité non-identifiée de l'est de l'Europe (5) (1-4, 6 – apud Peskova; 5 – apud Nekrasov).
- Fig. 10. Petites croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (1a, 2a, 3b, 4a) et de St. Gleb (1b, 2b, 3a, 4b, 5), provenant de localités non-identifiées de l'est de l'Europe (1 – apud Petrov, 1914; 2, 3 – apud Petrov, 1915; 4 – apud Uvarov; 5 – apud Leopardov, Chernev, 1891).
- Fig. 11. Petites croix en bronze représentant la Crucifixion et les bustes des saints Boris et Gleb découvertes à Cherson (1) et petite croix-encolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris (2a) et de St. Gleb (2b) provenant d'une localité non-identifiée de l'est de l'Europe (2) (1 – apud C. Williams; 2 – apud Rybakov, 1971).
- Fig. 12. Miniature d'un manuscrit de la seconde moitié du XIIe siècle représentant St. Boris (apud Lesiuchevskii).

- Fig. 13. Petites croix-reliquaires en bronze à l'image individuelle de St. Boris (4, 6) et de St. Gleb (1) et à l'image des deux saints côte à côte (2, 3), petites icônes en pierre (5) et en bronze (7-9) figurant les saints Boris et Gleb debout (5) et à cheval (7-9), provenant de Liudvishcha (1), Spas-Gorodok (3), Kiev (?) (4, 6), Novgorod (5) et de localités non-identifiées de l'est de l'Europe (2, 7-9) (1 – apud Ostrovskii; 2, 7 – apud Lesiuchevskii; 3 – apud Nikol'skaia; 4 – apud Petrowa et alii; 5 – apud Nikolaeva; 6 – apud Morshakova; 8 – apud Pokrovskii; 9 – apud Tishchenko).
- Fig. 14. Petite icône en pierre représentant les saints Boris et Gleb, gardée au Monastère Solotchinsk, à présent au Musée d'Histoire et Architecture de Riazan, (1) et petite icône en stéatite à l'image de St. Gleb / David, découverte dans la Péninsule Taman (2) (1 – apud Putsko, 1986; 2 – apud Rybakov, 1971).
- Fig. 15. Icône en ivoire représentant les saints Boris et Gleb, réalisée en 1569, provenant du Monastère Kirillo-Belozerski, à présent au Musée Russe d'État de St. Petersbourg (apud Pleschanova).
- Fig. 16. Médaillon en argent à l'image de St. Gleb (1) et anneaux de tempe en or à l'image des saints Boris et Gleb (2, 3), trouvés dans deux trésors à objets de parure au Vieux Riazan, et voile d'iconostase du Monastère Khilandar aux visages des deux saints (4-5) (1 – apud Darkevich, Mongait; 2-3 – apud Mongait, 1955; 4-5 – apud Kämpfer).
- Fig. 17. Miniatures médiévales figurant l'assassinat de Boris par deux Varègues (1) et son enterrement à Vychgorod (2) (apud Voronin, Karger, Tikhanova – réd., 1951).
- Fig. 18. L'église aux saints patrons Boris et Gleb (Borisoglebskii sobor) de Chernigov, élevée durant la première partie du XIIe siècle (Photo: V. Spinei, 1985).

Tableau des données synthétiques concernant les petites-croix encolpion à l'image individuelle des saints Boris et Gleb. A – Numéro; B – Lieu de découverte (B = Bulgarie; BR = Biélorussie; D = Danemark; P = Pologne; R = Russie; RM = Roumanie; U = Ukraine; r. = région de; a = aujourd'hui, fs. = ancienne), C – conditions de découverte (aşez = établissements; nec = inconnue; np = non-précisée; s. = siècle); D – Le musée ou la collection où elle a été où est conservée (Muz. = musée; Col. = collection); E – La typologie et les caractéristiques des pièces (C = complet, B = seulement la moitié – l'avert de la pièce – avec un saint (St Boris ?) tenant à la main droit la miniature d'une église; G = seulement la moitié – le revers de la pièce – avec un saint (St Gleb ?) tenant à la main gauche la miniature d'une église; R = médaillons en relief; I = médaillons incrustés et (ou) incisés; S = chant simple, sans encoches; E = chant encoches; P = pièce mobile d'accrochage parallépipédique; H = pièce mobile d'accrochage faite de deux hémisphères) (fig. = figure); F – Dimensions (en cm) (ae = apud échelle; ap = apud photo; apm = avec pièce mobile; cca = environ; fragm = fragment; so = sans l'œillets); G – Inscriptions; H – Par qui et quand elle a été publiée.

Traduit par MICHAELA SPINEI